॥ अथश्रीमन्न्यायसुधायांचतुर्थाध्यायप्रारंभः ॥

सु० १०३

श्रीगुरुभ्योनमः। हरिः ॐ। यदीयचरणांभोजच्छायामाश्रित्यनिर्वृताः। नंदंतिसततंमुक्ताःसंश्रयेतंश्रियःपतिं ॥१॥ फलंनिगद्यतेस्मिन्नध्यायेइतिभाष्यं। फलनिरूपणस्येदानींकासंगतिरित्यतआह॥ [६४।१२] समन्वयेति। समन्वयाविरोधाभ्यांप्रथमद्वितीयाध्यायप्रतिपादिताभ्यांपरब्रह्मादिरूपेवस्तुनिसिद्धेसतिसाधनेसाधनविषयेतृतीयाध्यायेऽशेषेषुमोक्षसाधनेषुविचारितेषुसत्सुफलप्रतिपादनस्यावसरप्राप्तिः। जिज्ञासितेष्वर्थेष्वन्येषांविचारितत्वादस्यैवावशिष्टत्वात्। अतोमोक्षलक्षणंफलमत्राध्यायेनिगद्यतेवाक्यइतिशेषः। पादचतुष्टयप्रतिपाद्यंसंगतिंचलाघवायैकत्रैववक्ष्यति। ततश्चफलविषयेऽस्मिन्नध्यायेकर्मनाशाख्यंफलंप्रथमपादेनिगद्यतइत्युक्तंभवति। तस्यापवादमाह॥ [६४।१२] विशेषंतइति। (तत्र) अत्रचतुर्थस्यप्रथमपादेप्रथमंकैश्चित्सूत्रैःसाधनमेवाचिंत्यते। कथंविशेषतःपरमादरेणनित्यशोनैरंतर्येणचकार्यमिति। कुतःयतोमोक्षसिद्धावत्यंतमवश्यंभावि। इदमुक्तंभवति। तृतीयाध्यायेयानिसाधनानिविचारितानितेष्वेवकेषांचित्परमादरनैरंतर्याभ्यामनुष्ठेयत्वमत्रादौप्रतिपाद्यते। तथानुष्ठानएवमोक्षस्यभावादन्यथाऽभावात्। एतज्ज्ञापनायैवतृतीयेऽनुक्त्वात्रेदमुच्यते। तत्रानुक्त्याहिततोवैलक्षण्यंज्ञायते। फललक्षणेचोक्त्याफलांतरंगत्वं। अध्यायादिव्यवस्थाचप्रायिकत्वादुपपद्यतइति॥ [६४।१३] ॐआवृत्तिरसकृदुपदेशात्ॐ। अधिकरणोत्थानकारणंदर्शयति॥ [६४।१३] श्रवणादीति। प्रथमंतत्रेतिवर्तते। श्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइतिदर्शनार्थंश्रवणादिकंविधीयते। तस्यश्रवणादेर्ज्योतिष्टोमादिवत्सकृत्क्रियावाव्रीह्यवघातादिवदावृत्तिर्वेतिसंदेहेसति। उपलक्षणमेतत्। सकृत्क्रियेतिपूर्वपक्षेचसतीत्यपिग्राह्यं। इदमधिकरणमारभ्यतइतिशेषः। पूर्वपक्षबीजंचन्यायविवरणेस्पष्टमवगंतव्यं। सूत्रंव्याख्याति॥

[६४।१४८] कर्तव्येति । श्रवणादीनामितिवर्तते । हिशब्दोतत्वमसीत्युपदेशस्यप्रसिद्धत्वंद्योतयति । यदिहिशिष्येणावृत्तिर्नकर्तव्या तदागुरोरसकृदुपदेशोऽनर्थकःस्यात्। तेनज्ञायतेकर्तव्याश्रवणावृत्तिरिति । अनेनश्रवणावृत्तेःकर्तव्यतासिद्धा। त्रयाणामप्यावृत्तिसाधयल्लिंगाच्चसूत्रंपठित्वातदभिप्रेतानिलिंगान्यागमवाक्येनैवदर्शयति ॥ [६४।१४] लिंगादित्यादिना । लातव्यआदातव्यःशिष्यैरुपासितव्यः । तस्मात् । ब्रह्मत्वतइतिषष्ठीबहुवचनांतात्तसिः । ब्रह्मत्वानांशतात्पूर्वमितिऋजोर्विशेषणं । यस्यैतस्माद्ब्रह्मकल्पारभ्यब्रह्मकल्पानांशतेगतेब्रह्मत्वंभविष्यति तस्मादितियावत् । सार्धपरार्धमित्यत्यंतसंयोगेद्वितीया । तत्रिभागं । तस्यश्रवणकालस्यतृतीयभागंकालं उपासांमनननिदिध्यासनरूपां । संभृतमानसइतिउपासितव्यएवार्थेधृतचित्तः। दशमन्वंतराणियस्मिन्कालेसतथोक्तः ॥ गरुत्मतःपद्योग्यादिति गरुत्मतोयत्पदंतत्रयोग्यादित्यर्थः । सुतेजसावेवसुप्रज्ञावेवनतुमंदौ । अश्रृण्वतां । अशृणुतां । व्यत्ययोबहुलमितिद्विविकरणता । सुमनसएवमन्वंतरंमन्वंतरावच्छिन्नंकालंउपासतामुपासातां । छांदसोवर्णविकारः । नन्वत्रश्रवणादिकालबाहुल्यमेवप्रतीयते । नपुनरावृत्तिःश्रुतस्यैववाक्यस्यपुनःश्रवणमित्यादिरूपाहिसेति । मैवं । एकेनवाक्येनावगतस्यतत्वस्यपुनःपुनस्तेनान्येनवावगतिःश्रवणावृत्तिः । एवमेकयायुक्त्यानुसंहितस्यभूयोभूयःतयाऽन्ययावानुसंधानंमननावृत्तिरित्यभिप्रेतत्वात् । नन्वेवंचेत्सर्ववेदांतप्रत्ययमित्यनेनैवगतमेतत् । सत्यं । तस्यैवात्यंतावश्यकत्वप्रदर्शनायपुनरारंभइत्युक्तमेव । एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यं ॥ ७ ॥ ४ । १ । १ ॥ ७ ॥ ॐआत्मेतितूपगच्छंतिग्राहयंतिचॐ । एतत्सूत्रंव्याख्यातुमात्मशब्दार्थंतावदाह ॥ [६४।१२०] आत्मेति । यस्मादात्मेतिनामसाक्षान्मुख्ययावृत्त्यानारायणस्यकथि

तं। मुख्येचसंभवतिअमुख्यंनयुज्यते । तस्मादत्रसूत्रेप्यात्माजनार्दनः आत्मशब्दोदितोजनार्दन इतिवक्ष्यमाणेनान्वयः।
किंतदात्मशब्दस्यभगवन्नामत्वकथनमित्यतआह ॥ [६४।२०] आत्मेति। इतिनामभिः । पैंगिश्रुतिःआत्मशब्दंभगवन्नामत्वेनाह।
चशब्दःश्रुत्यंतरसमुच्चयार्थः। श्रुतिरेवनतुमानुषप्रणीतमभिधानमित्येवशब्दः । तेनक्षेत्रज्ञआत्मापुरुषइत्यादिविरोधोनाशंक
नीयः ॥ ओमात्मेति परमश्रुतिः। [६४।२०] आत्मानंदेति समस्तमेकंनाम ॥ अनसूयेति । भागवतेचात्मशब्दस्यभगवत्वे
वप्रयोगोस्ति ॥ तथैवेति । तत्रप्रकृतेनसमुच्चयार्थं। जज्ञेजनयामास अंतर्णीत(णिजर्थोत्रज)ण्यर्थोवात्रजनिः। आत्मेशब्रह्म
संभवान्विष्णुशिवब्रह्मसंभवान्। सहभवंतीतिसंभवाः। अत्रदत्तदूर्वाससौविष्णुशिवावेव। सोमोब्रह्मणासहभूतः । तद्धर्मो
न्ययोरप्युपचारादुच्यते । छत्रिणइतियथा । अस्त्वात्मशब्दोविष्णुपरस्तथापिकःसूत्रार्थइत्यतआत्मेतीतिप्रतिज्ञांशंव्याख्याति
(चष्टे) ॥ [६५।२] तस्मादिति। यस्मादात्मशब्दोविष्णुपरस्तस्मात् अयंप्रतिज्ञार्थः आत्माविष्णुःआत्मेतिसज्जनैस्सदाज्ञातव्यः उपास्यो
ध्येयश्चेति। हेत्वंशंव्याचष्टे॥ [६५।२] तथैवेति। अनेनात्मेतिशब्दस्यावृत्तिस्तुशब्दश्चावधाणार्थइत्युक्तंभवति । सतामेवोपासनोप
देशौभाष्योदाहृताभ्यांश्रुतिभ्यांसिद्धौ। उपगच्छंतीत्येतज्ज्ञानार्थमुपासनार्थंच। तत्रज्ञानार्थत्वंस्पष्टमित्येकएवार्थोव्याख्यातः।
अतएवप्राक्ज्ञातव्यउपास्यश्चेत्युक्तं। नन्वनेनविष्णुर्विष्णुरित्युपास्यइत्युक्तंभवति । ततश्चकिमनेनकृतंस्यात्। नह्यविष्णुत्वे
नोपास्तिरत्रप्रसक्तेत्यतआह ॥ [६५।२] आदानेति। अयंसूत्रगतआत्मशब्दःपतिंचवदेत् । कथमादानार्थत्वतआदानकर्तृत्वार्थत्वा
त् । आङ्पूर्वात्दाञःआतोमनिन्निति मनिन्प्रत्ययःआकारलोपोदस्यतश्चनिर्वचनत्वात् । तथाचोक्तंयच्चाप्नोतियदादत्तइ

हान्निराकृतं । अतःसाकांक्षंप्रतिज्ञावाक्यंव्याख्याति॥ [६५।१८] ब्रह्मेतिचेति । अत्रचशब्दंप्रयुंजानेनात्मेत्यनेनव्यवहितेनाप्यस्ययोग्य
तयान्वयः । आत्मशब्दश्चप्रथमांतःप्रकृतःसप्तम्यंतेनचेहार्थः । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामः । अतःसप्तम्यंतोत्रानुवर्तत
इतिसूचितं । भगवान्विष्णुर्ब्रह्मेतिध्येयइतितात्पर्यकथनं नाक्षरार्थः । नन्वेतद्भूम्नःक्रतुवज्ज्यायस्त्वमित्यनेनैवगतमित्यतःसदां
जसेत्युक्तं । उत्कर्षादितिहेतुः । तत्रनज्ञायतेकस्योत्कर्षइति । अतोव्याचष्टे ॥ [६५।१८] उत्कृष्टइति । यतइतिवक्ष्यमाणमिहापिसंब
ध्यते । उत्कर्षादुत्कर्षस्यब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादितिसूत्रकृतोत्कर्षस्यब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमुक्तं । अनुव्याख्यानकृ
तातूत्कर्षवान्ब्रह्मशब्दाभिधेयइत्यभिहितं । फलतस्त्वेकएवार्थः । कथमुत्कर्षोब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यतआह ॥ [६५।१९] पूर्ण
त्वमिति । वृद्ध्यर्थाद्बृहतेरन्येभ्योपिदृश्यंतइतिमनिन्प्रत्ययःदृशिग्रहणसामर्थ्याद्धातोरमागमश्च । वृद्धिःपूर्णत्वमित्येक
एवार्थः । ब्रह्मताब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं । पूर्णत्वमेवचोत्कर्षः । हेतुहेतुमद्भावश्चभाष्यएवसमर्थितः । ब्रह्मत्वस्यसर्वथाध्येय
त्वेकिंप्रमाणमित्यतआह ॥ [६५।१९] आधिव्याधीति । आधिव्याधीतिद्वंद्वैकवद्भावः । तच्चतन्निमित्तंचतेन । कृत्यानांकर्तरि
वेतिषष्ठी । चशब्देनभाष्योदाहृतानिवचनानिसमुच्चिनोति ॥ ६ ॥ ४ । १ । ४ ॥ ६ ॥ आत्मेतितूपगच्छंतिग्राहयं
तिच । नप्रतीकेनहिसः । ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादितित्रिसूत्रीमेकेऽन्यथाव्याचक्षते । तथाहि । परमात्माकिमहमितिगृही
तव्यः । किंवामदन्यइतिसंशयेनाहमितिग्राह्यइतिप्राप्तं । कुतःअपहतपाप्मत्वादिगुणोहिपरमात्मा । तद्विपरीतगुणश्चशा
रीरः । अतःकथंतयोरभेदोभवेत् । ईश्वरस्यचसंसार्यात्मत्वेईश्वराभावस्ततःशास्त्रानर्थक्यं । संसारिणोपीश्वरत्वेऽधिका

र्यभावाच्छास्त्रानर्थक्यमेव । प्रत्यक्षादिविरोधश्चेत्येवंप्राप्तेब्रूमः । आत्मेत्येवपरमेश्वरःप्रतिपत्तव्यः । तथाहि । परमेश्वरप्रक्रियायांजाबालाआत्मत्वेनैवैनमुपगच्छंति । त्वंवाहमस्मिभगवोदेवतेअहंवैत्वमसिदेवतेइति । तथान्येप्यहंब्रह्मास्मीत्येवमादयःआत्मत्वोपगमाद्रष्टव्याः । ग्राहयंतिचात्मत्वेनैवेश्वरंवेदवाक्यानि । एषतआत्मासर्वांतरस्तत्वमसीत्यादीनि । अथयोन्यांदेवतामुपास्तइत्यादिकाश्रुतिरपवदतिचभेददर्शनं । यत्तूक्तंविरुद्धगुणयोरन्योन्यात्मत्वंनसंभवतीति तदसत् । विरुद्धगुणतायामिथ्यात्वात् । नचेश्वराभावप्रसंगः । नहीश्वरस्यसंसारित्वंप्रतिपाद्यते किंतर्हिसंसारित्वापोहेनेश्वरत्वं । नचाधिकार्यभावः । प्रत्यक्षादिविरोधश्च । प्राक्प्रबोधात्संसारित्वाभ्युपगमात् । तद्विषयत्वाच्चप्रत्यक्षादिव्यवहारस्य । प्रबोधेतुप्रत्यक्षाद्यभावएव । तथासत्यद्वैतश्रुतेरप्यभावप्रसंगइतिचेत् । इष्टमेवैतत् । तस्मादात्मेत्येवेश्वरेमनोदधीतेतिप्रथमसूत्रार्थः ॥ ७ ॥ मनोब्रह्मेत्युपासीतेत्येवमादिषुप्रतीकोपासनेषुसंशयःकिंतेष्वप्यात्मग्रहःकर्तव्योनवेति । किंतावत्प्राप्तं । तेष्वात्मग्रहएवयुक्तः कस्मात्ब्रह्मणआत्मत्वात्प्रतीकानामपिब्रह्मविकारत्वात्ब्रह्मत्वेसत्यात्मत्वोपपत्तेरितिप्राप्तेब्रूमः । नप्रतीकेष्वात्ममतिंबध्नीयात् । नहिसउपासकःप्रतीकानि यत्तान्यात्मत्वेनाकलयेत् । यत्पुनःब्रह्मविकारत्वात्प्रतीकानांब्रह्मत्वंततश्चात्मत्वमिति तदसत् । प्रतीकाभावप्रसंगात् । विकारस्वरूपोपमर्देनहिनामादिजातस्यब्रह्मत्वमेवाश्रितंभवति । स्वरूपोपमर्देचनामादीनांकुतःप्रतीकस्वरूपत्वमात्मग्रहोवा । किंचयथारुचकस्वस्तिकयोर्नेतरेतरात्मत्वं । द्वयोरपिविकारत्वात् । तथाप्रतीकात्मनोरपि सुवर्णात्मनेवब्रह्मात्मनैकत्वेप्रतीकाभावप्रसंगमवोचाम । अतोनप्रतीकेष्वात्मदृष्टिःकर्तव्येतिद्वितीयसूत्रार्थः ॥ ७ ॥

त्यादि । पतिर्हिस्वीयतयाभृत्यानादत्ते । ततःकिमित्यतःसूत्रार्थंविवृणोति ॥ **स्वामीति**। अत्रसूत्रेद्वावात्मशब्दौ एकोनुवादा र्थोद्वितीयोविध्यर्थः। आत्मात्मेत्युपास्यइतिद्वावपिविष्णुविषयौ। तत्राद्योऽविवक्षितावयवार्थःसंज्ञात्वेनवर्तते। द्वितीयोविवक्षि तावयवार्थःस्वामिनंवदति । तथाचात्माविष्णुरात्मेतिस्वामीत्युपास्यइतिसूत्रार्थोभवतीत्यर्थः। अंजसापरमादरेण। नन्वेतदानं दादयःप्रधानस्येत्यनेनैवगतं । सत्यं । सर्वथोपास्यत्वस्यज्ञापनायपुनर्वचनं । तदिदमुक्तंनित्यदैवांजसेति । अस्यसर्वथोपास्य त्वेकिंप्रमाणमित्यतआह ॥ **स्वामीति** । विशेषणविशेष्यतइतिस्वामित्वंविशेषणंविष्णुर्विशेष्यइतिविशेषणविशेष्यभावेनैव । नतुतटस्थंस्वामित्वंनिर्गुणस्यविष्णोरुपलक्षणमित्येवमित्यर्थः । कथंचनआधिव्याधिसत्वेपि। परमुपरितनं । ममस्वामीत्यने नप्रसक्तमल्पत्वंनिवारयति ॥ **सर्वस्येति** ॥ ७ ॥ ४ । १ । २ ॥ ७ ॥ ॐ **नप्रतीकेनहिसः** ॐ ॥ मनोब्रह्मेत्युपासीतेत्या दिश्रुतिप्राप्तंमनःप्रभृतिप्रतीकानांब्रह्मत्वेनोपासनमत्रप्रतिषिध्यते । तत्रप्रतीकइत्यधिकरणसप्तमीतिप्रतीतिःस्यात्। प्रतीका धिकरणस्यचोपासनंब्रह्मणोयुक्तमेव। अतोन्यथाप्रतिज्ञांव्याख्याति ॥ **प्रतीकेति** । इत्थंभूतलक्षणेतृतीया। इदंमनआ दिकंविष्णुरित्येवंरूपोपासनानकार्येत्यर्थः। नहिसइतिहेतुंव्याचष्टे ॥ **प्रतीकमिति** । यद्यस्मात्प्रतीकंब्रह्मणःप्रतिमात्मकं मनःप्रभृतिसविष्णुर्नैव तस्मादितिपूर्वेणान्वयः। नन्वसंगतोयंहेतुः। प्रतीकस्यविष्णोश्चाभेदाभावोह्यभेदस्यतत्प्रमितेश्चनिवा रकोनत्वभेदभावनामात्रस्येत्यतआह ॥ **मिथ्येति** । नहिसविष्णुःप्रतीकंअतस्तयोरभेदभावनामिथ्योपासना । साचानर्थस्यै वहेतुः अतोनकर्तव्येत्येवंहेतुहेतुमद्भावःसूत्रकृतोभिप्रेतोनपुनःसाक्षात्। अतोनासंगतिः। मिथ्योपासनस्यानर्थहेतुत्वंकुतइत्यत

स्तदुपपादनपूर्वकमिममेवसूत्राभिप्रायंस्पष्टमाचष्टे ॥ योन्यथेत्यादिना [६५।१६] भगवान्प्रभुरित्यंतेन । अन्यथासंतंप्रतीकभिन्नत्वा
दिप्रकारंसंतं । आत्मनांजीवानामीशं । अन्यथाप्रतीकत्वादिनाप्रतिपद्यतेजानातिध्यायतिच । चोरत्वस्यैवंविवरणंआत्माप
हारिणेति । अभेदेखल्वेकावशेषःस्यात् । तत्रप्रतीकावशेषेध्यातेस्फुटंपरमात्मापहारित्वं । प्रतीकप्रविलयेप्यैश्वर्यापलापात्परमा
त्मापहारित्वमेव । आत्मानंपरमात्मानं । एतानित्रीणिवाक्यानिविष्णोःप्रतीकताध्यानेबाधकानि । प्रतीकस्यविष्णुत्वध्याने
तुनबाधकमित्यतःस्वात्मानमितिवाक्यंपठितं ॥ योन्यदिति [६५।१०] । त्रीण्युभयार्थे । यत्रपतितस्य । अन्यथाध्यानमेवदोषोन्य
थाध्यानदोषः ॥ यत्किंचिदित्यादीनि [६५।१२] प्रथमार्थएवकैमुत्यर्थानि । यत्किंचिद्गंगोदकादिकमन्यथासंस्थंपवित्रंसत् अन्यथा
पवित्रंध्यातंध्यातुरंजसामहादोषकरंकिमुसर्वेश्वरोहरिरपकृष्टतयाध्यातः ॥ तेनानर्थ [६५।१५] प्रसंगेन । इतिश्रुतिपुराणोक्ति
बलतोमिथ्याज्ञानमनर्थदंप्रतीयतेयस्मात्तस्माद्विष्णोःप्रतीकतानध्येयेतिपरंपरयाहेतुहेतुमद्भावमभिप्रेत्य भगवान्सूत्रकारोनहि
सइतिहेतुमाह । अतोनासंगतिरित्यर्थः । वक्ष्यमाणप्रकारेणाद्विरूपस्यापिध्यानस्यसाम्यात् । बलतइत्युक्तं । ध्यान
स्यापिज्ञानविशेषत्वात्संकीर्णोक्तिः । एवंतर्हिमनोब्रह्मेत्यादिश्रुतीनांकोर्थइत्यतआह ॥ प्रतीकेति [६५।१७] । व्यत्ययोबहुलं सप्तसुप्रथ
माषट्सुद्वितीयेत्यादिस्मरणाद्विभक्तिव्यत्ययेनाधिकरणार्थतयाश्रुतयोव्याख्येयाइतिभावः ॥ ७ ॥ ४ । १ । ३ ॥ ७ ॥ ॥६१८॥
ॐब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्ॐ [६५।१८] ॥ अत्रब्रह्मदृष्टिःकर्तव्येत्युच्यते । कुत्रेत्याकांक्षायांसन्निधानात्प्रतीकइतिप्राप्नोति । तच्चयोग्यताविर

तेष्वेवोदाहरणेष्वन्यःसंशयः । किमादित्यादिदृष्टयोब्रह्मणिकार्याःकिंवाब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति । सामानाधिकरण्यस्यो
भयथोपपत्तेः । तत्रानियमनियमकारिणःशास्त्रस्याभावात् । अथवादित्यादिदृष्टयएवब्रह्मणिकर्तव्याः । एवंहिब्रह्मोपासि
तंभवति । ब्रह्मोपासनंचफलवदितिप्राप्तेब्रूमः । ब्रह्मदृष्टिरेवादित्यादिषुस्यात् । कस्मादुत्कर्षात् । एवमुत्कर्षेणादित्यादयो
दृष्टाभवंति । तथाचलौकिकोन्यायोनुगतोभवति । क्षत्तरिखलुराजदृष्टिःक्रियतेनतुराज्ञिक्षत्रदृष्टिर्विपर्ययेप्रत्यवायप्रसंगात् ।
यत्तुफलवत्त्वायब्रह्मोपासनंयुक्तमितितदयुक्तं। आदित्याद्युपासनस्यापिफलवत्त्वोपपत्तेः । ब्रह्मैवचसर्वाध्यक्षत्वात्फलंदास्यति।
इदमेवचब्रह्मोपासनं यदादित्यादिषुतद्दृष्टिःप्रतिमादिष्विवविष्णवादीनामितितृतीयसूत्रस्यार्थइति॥७॥तत्रतावत्प्रथमसूत्रस्याप
व्याख्यानंदूषयति ॥ [६५।२०] नेति । अत्रप्रतिपत्तिर्नामप्रमितिरेवपरस्याभिमता । प्रतीकदर्शनमित्याशंक्यनिराकरणात् । अतोजी
वत्वेनप्रतिपत्तव्यत्वस्यप्रतिपादकमितिजीवत्वस्यप्रतिपादकमितिचैकएवार्थः । कुतोनेत्यतःपदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थज्ञा
नस्य प्रथमंपदार्थंनिराकरोति ॥ [६५।२०] आत्मशब्दमिति । स्वशब्दादेवप्राणभृच्चनोक्तइतिवेदराडेवात्मशब्दंहेतुंकृत्वाजीवं
न्यवारयद्यतस्तस्मादात्मशब्दोदितोविष्णुरेवनचापरोजीवइतियोजना । एतदुक्तंभवति । भवेदयंसूत्रार्थोयद्यात्मशब्दो
जीववाचीभवेत् । नचैवं । सूत्रकारवचनसामर्थ्यादेवतस्यतद्वाचित्वाभावावगमात् । तथाहि । यस्मिन्द्यौरितिवा
क्यमुदाहृत्यकिमत्रद्युभ्वाद्यायतनत्वेनप्रधानमुच्यतेउतजीवःकिंवापरमात्मेतिसंशयेप्रधानादौप्राप्तेसिद्धांतितं । द्युभ्वाद्या
यतनंस्वशब्दादिति । स्वशब्दात्तमेवैकंजानथआत्मानमितिद्युभ्वाद्यायतनेआत्मशब्दश्रवणात् द्युभ्वाद्यायतनंपरमात्मैवे

ति । ततोनानुमानमतच्छब्दादितिप्रधानंनिराकृत्यजीवनिराकरणार्थंसूत्रितंप्राणभृच्चेति । तत्रचशब्दोनेत्यस्यस्वशब्दा
दितिहेतोश्चानुकर्षणार्थः । ततश्चात्मशब्दाज्जीवोपिनेत्यर्थः । यदेवमात्मशब्दंहेतुंकृत्वाजीवंनिवारितवान्सूत्रकारस्तदन्य
थानुपपत्त्याजानीमःसूत्रकारस्यात्मशब्दोनजीववाचीत्यभिप्रेतमिति । तथाचकथंस्वाचरितविरुद्धमिदानीमाचरेदिति ।
एतदेवविशदयति ॥ [६५।२१] यदीति । जीवेपिवर्ततइतिसूत्रकृतोभिप्रेतमितिशेषः । तर्हिकथंसूत्रकारोजीवमात्मशब्देनविनिवा
रयेत् । नहिगंधवत्त्वेनघटोनिवारयितुंशक्यते । अथवायद्यात्मशब्दोजीवेपिवर्तेततदासआत्मशब्दःकथंजीवंनिवारयेत् । प्र
त्युतप्रतिपादयदितियोजना । आगमवाक्यमप्यत्रपठति ॥ [६५।२२] आत्मेति । अन्यान्नवदंतिकुतःयतआत्मादिशब्दाःपूर्तिवाचि
नस्तैरन्यैर्गुणपूर्णताक्वाप्यवस्थायांनप्राप्ता । यत्किंचित्पूर्णतार्थत्वेचामुख्यार्थतापातइति । आत्मशब्दोप्याङ्पूर्वात्तनोतेर्मनिन्
प्रत्ययेटिलोपेचसतिनिष्पन्नःपूर्णतावचनः । यद्यस्मादेवंवचोस्तितस्मादपीतिपूर्वेणैवान्वयः । इदानींवाक्यार्थंदूषयति ॥
[६६।१] यदीति । मन्यते(अत्र)तत्रसूत्रेतदातस्माज्जीवादात्मशब्दंकथंनिवारयति । कुत्रनिवारितवानित्यतउक्तं । युक्तितइति ।
जीवनिराकरणयुक्तित्वेनोक्तत्वादितियावत् । इदमुक्तंभवति । आत्मशब्दश्रवणात्द्युभ्वाद्यायतनंनजीवइतिआत्मशब्दंजीव
निवारणेहेतुंवदतासूत्रकारेणात्मशब्दोजीवान्निवारितइतिगम्यते । नायंपुरुषोविषाणित्वादितियथा । नहितत्रस्थेनतन्निरासो
युज्यते । नायंगौर्विषाणित्वादित्यपिप्रसंगात् । प्रथमसूत्रेचद्युभ्वायायतनंपरमेश्वरोनजीवआत्मशब्दादित्यात्मशब्दस्यपरमे ॥६१७॥
श्वरेवृत्तिरभ्युपगता । अन्यथातेनतत्साधनानुपपत्तेः । तत्रयदिजीवेश्वरावेकमेवतत्वमितिसूत्रकारस्यमतंस्यात् । तदातेना

त्मशब्दस्तत्रैववर्तते । नवर्ततेचेत्युक्तंभवति । नचव्याहतंसूत्रकारोभाषतइतियुक्तं । तस्मान्नजीवेश्वरैक्यंतस्यमतमितिगम्यतइ
ति । उपलक्षणंचैतत् । द्युभ्वाद्यायतनंपरमेश्वरोनजीवइतिप्रतिज्ञाद्वयंचव्याहतमित्यपिद्रष्टव्यं । सूत्रांतरविरोधंचाह ॥ भे
[६६।२] दस्येति । यदिजगत्पतिःसूत्रकारोजीवेश्वरयोरैक्यंमन्यतेतर्हिकथंसएवभेदव्यपदेशादितिभेदस्यव्यपदेशंचस्थित्यदनाभ्यांचे
तिस्थितिंचादनंचसतात्पर्यंजीवेशभेदंदृढयितुंहेतुमाह । भेदस्यप्रागपिप्रतिपादितत्वाद्दार्ढ्यइत्युक्तं । अत्राप्यनेकप्रमाणोपन्या
सात्सतात्पर्यमिति । नकोप्ययंविरोधोस्ति । परमार्थतोजीवेशयोरेकत्वेपिहिव्यावहारिकभेदोस्तितदपेक्षयातानिसूत्राणि । इदं
तुपरमार्थापेक्षेतिव्यवस्थोपपत्तेरित्याशयेनशंकते ॥ [६६।३] व्यावहारिकेति । अत्रव्यावहारिकशब्देनभ्रांतिसिद्धोभिप्रेयते । प्रा
क्प्रबोधादित्युक्तानुवादत्वात् । जीवेश्वरभेदोभ्रांतिसिद्धइतिवदन्प्रष्टव्यः । किमयमेवभेदोभ्रांतिसिद्धःकिंवाभेदमात्रमिति ।
नाद्यः । अपसिद्धांतात् । द्वितीयेदोषमाह ॥ [६६।३] क्वेति । भ्रांतेरभ्रांतिपूर्वकत्वात् । जीवेशभेदस्यभ्रांतिकल्पितत्वेक्वचित्सत्यो
भेदोंगीकर्तव्यः । क्वासौनक्वापि । कुत्रापिभेदस्यसत्यत्वानंगीकारेजीवेशभेदारोपोपिनसंभवतीतिभावः । स्यादेतत् । ना
स्त्येवकोपिभेदःसत्यः । तथापिजीवेशभेदभ्रांतिरुपपद्यते । भ्रांतिर्हिसंस्कारमपेक्ष्यते । संस्कारश्चज्ञानमात्रं । अतःपूर्वपू
र्वभ्रमसंस्कारादुत्तरोत्तरभ्रांत्युत्पादः । अनादिश्चायंसंसारइति । मैवं । भेदमात्रस्यमिथ्यत्वेप्रमितेखलुतद्बलादेशाकल्पनो
पपद्यते । नचैवंसर्वोपिभेदोभ्रांतइतिहिप्रतिज्ञैवतावद्व्याहता । दूरेप्रमाणोपन्यासइत्याशयवान्सोपपत्तिकंतावत्पृच्छति ॥ [६६।३] व्या
वहारिकमिति । भेदमात्रमितिशेषः । तिष्ठतुतावदन्यदित्येवार्थः । इतिविकल्पेतुपक्ष(द्वैते)(द्वये)द्वैधेसंभवतिकंपक्षमवलं

भा

बसइतिशेषः। अत्रसर्वत्रवचनशब्देनतदर्थोलक्ष्यते । सर्वोपिभेदोभ्रांतिकल्पितइतिवाक्यार्थोभ्रांतिकल्पितोथपरमार्थइतिप्रश्ना
र्थः। आद्यंशंकते॥ [६६।४] यदीति। एतद्वचनमितिवर्तते। अत्रापिपृच्छामोवाक्यार्थोयंबाध्योनवेति। नेतिपक्षेभ्रांतिकल्पितोपिनभवे
त्। कुत्रापिकदापिकेनाप्यबाध्यस्यभ्रांतिकल्पितत्वेब्रह्मणोपितथात्वापत्तेः । प्रथमंशंकते॥ [६६।४] तस्येति । तस्यवचनस्यनकेवलं
भ्रांतिकल्पितत्वंकिंतुबाध्यतापिस्याच्चेदित्यर्थः । दूषयति ॥ [६६।४] भेदइति । सर्वोपिभेदोभ्रांतइतिवाक्यार्थस्यभ्रांतत्वेबाध्यत्वे
चसकलोभेदःपारमार्थिकःस्यात् । द्वितीयमाशंकते ॥ [६६।४] अव्यावहारिकत्वमिति । तस्यवचनस्येतिवर्तते । निराकरोति ॥
[६६।४] भेदइति । तिष्ठतुतावदन्यः । वाक्यार्थस्यसत्यत्वेतस्यब्रह्मणश्चयोभेदोयश्चपदार्थानामसत्यत्वेवाक्यार्थस्यसत्यत्वानुपपत्तेः
पदार्थानांपरस्परंवाक्यार्थाद्ब्रह्मणश्चभेदःसतावत्सत्यतांगतः। उभयथापिवाक्यार्थोव्याहतइत्यर्थः । सर्वोपिभेदोभ्रांतइतिवा
क्यार्थस्यभ्रांतत्वेबाध्यत्वेचसर्वस्यापिभेदस्यसत्यतास्यादित्युक्तं। तत्कुतइत्यतस्तदुपपादनायव्याप्तिंतावदाह॥ [६६।५] एकस्येति। यौ
द्वावेवविरुद्धौतयोर्मध्येएकस्यासत्यतायांसत्यामन्यस्यसत्यतास्यादेवेतिव्याप्तिःकेननिवार्यते । उपाधिव्यभिचारयोरभावान्नके
नापि। पुरोवर्तिनःपुरुषत्वेऽसतिस्थाणुत्वमेवभवतीतिनियमोनास्ति। वल्मीकत्वस्यापिसंभवात्। अतोद्वयोरेवविरुद्धयोरित्युक्तं।
द्वयोरितिविशेषणस्यासमर्थतापरिहारायविरुद्धग्रहणं। यःपदार्थोद्वयोरेवविरुद्धयोरेकस्यासत्ववानसावन्यस्यसत्ववानित्युक्तंभ
वति। निदर्शनमाह॥ [६६।५] असत्यमिति। आप्तेनोक्तमसत्यंनेत्युक्तेसत्युक्तंसत्यमितिप्रजाजानंति। तथाविप्रलंभकेनोक्तंसत्यंनोइत्यु
क्तेतुतस्यासत्यतामपिजानंति। सत्यत्वासत्यत्वयोर्द्वयोरेवविरुद्धता। तत्राप्तोक्तेर्थेअसत्यतायामसत्यांसत्यतायाःसत्वमनाप्तोक्तेच

सत्यतायामसत्यामसत्यतायाःसत्वंचप्रसिद्धमित्यर्थः। इत्युक्तइतिप्रमितत्वोपलक्षणं। प्रजाजानंतीत्यनेनाविपालांगनमेषाव्याप्तिः सिद्धानकेवलंपरीक्षकाणामितिसूचयति। ननुस्वप्नेत्रघटतइतिदृष्ट्वानात्रघटइत्यपिपश्यति। तत्रघटस्तदभावश्चद्वयमपिमिथ्यातो व्याप्तिभंगइत्यतआह ॥ [६६।६]नेति। तत्किंद्वयमपिसत्यमित्यतआह॥[६६।६]तत्रेति। तत्रघटतदभावयोर्मध्ये। यदाभावस्यासत्यतातदाघटः सत्यएव। यदाचघटस्यासत्यतातदाभावःसत्यएवेत्यर्थः। तस्मान्नव्याप्तिभंगइतिहिशब्दार्थः। कुतोनद्वयमपिमिथ्येत्यतआह ॥ [६६।७]भावेति। योयस्याभावोयश्चयस्याभावस्यप्रतियोगीतावुभावप्येकत्रैकदैवनमिथ्येतिव्याप्तेः। स्वप्नेपिघटतदभावौकथंतथाभविष्यतइतिभावः। व्याहतंचभावाभावयोरुभयोरसत्ववर्णनमित्याशयेनाह ॥ [६६।७]भावस्यहीति। हिशब्दोहेतौ। भावस्यनिषेधेकृतेतुअभावस्यैवविहितत्वात्। पुनर्नाभावस्यनिषेधनंकर्तुंशक्यतेव्याघातात्। एवमभावस्यनिषेधेकृतेऽभावाभावोभावएवतद्व्याप्तोवेतिभावस्यविहितत्वात्पुनर्नभावस्यनिषेधनंयुक्तंव्याहतत्वादिति। अस्त्वेवंव्याप्तिस्ततःकिमित्यतआह ॥ [६६।७]स्ववाचइति। स्वशब्देनप्रतिवाद्युच्यते। तद्वागर्थस्यसकलभेदमिथ्यात्वस्य। तस्माद्व्याप्तिसद्भावात्मिथ्यात्वंसत्यत्वंचद्वौविरुद्धधर्मौभेदे। तयोर्मिथ्यात्वेऽसतिसत्यत्वंसत्स्यादेवोक्तव्याप्तिबलादित्यर्थः। प्रकृतमुपसंहरति ॥ [६६।८]तस्मादिति। भेदमिथ्यात्वासंभवाज्जीवेशयोःपारमार्थिकभेदएवोक्तन्यायेनद्युभ्वादिसूत्रैर्गम्यते। तथाचतद्विरोधान्नेदमभेदंप्रतिपादयतिसूत्रमितिसिद्धं। श्रुतयस्तुप्रागेवसम्यग्व्याख्याताः। विरुद्धगुणसत्यताचोपपादिता। प्रत्यक्षादीनामतत्वावेदकत्वमपिनि(रस्तं।)राकृतं। श्रुतिमिथ्यात्वस्यानिष्टत्वंचसमर्थितमित्युक्तएवसूत्रार्थः ॥ ७ ॥ ४। १। २ ॥ ७ ॥ एवंप्रथमसूत्रस्यापव्याख्यांप्रत्याख्यायद्वितीय

यस्यापिप्रत्याख्याति ॥ [६६।८]एतस्मादिति । एतस्मादुक्तन्यायादात्मेतिसूत्रगतोयमात्मशब्दःपरमात्माभिधापरमात्मनएवा
 भिधायकस्तावद्भवेत् । ततःकिमित्यतआह ॥ [६६।९]प्रतीकेति । तत्तस्मात्पूर्वसूत्रगतस्यात्मशब्दस्यपरमात्मवाचित्वान्नप्रतीक 
इतिप्रतिज्ञावाक्यस्यप्रतीकविषयत्वेनविष्णुदृष्टिःकर्तव्यानभवेदित्येवार्थः । इदमुक्तंभवति । नप्रतीकइत्यत्रतावदात्मेतीत्यनुव
र्तनीयं पूर्वसूत्रात् । अन्यथाप्रतिज्ञावाक्यस्यापरिपूर्णत्वात् । पूर्वसूत्रेचात्मशब्दोविष्णुविषयइतिसमर्थितं । तथाचप्रतीकविषया
याःविष्णुदृष्टेरेवायंप्रतिषेधोव्याख्येयः । नप्रतीकेषुजीवमतिंबध्नीयादितितुप्रतिज्ञाव्याख्यानेप्रकृतपरित्यागोप्रकृतस्वीकारश्चप्र
सज्येयातामिति । मनोब्रह्मेत्यादिश्रुत्यर्थत्वेनयत्प्रतीकसंस्थितत्वेनेत्युक्तं । तदपिनोत्सू(त्रं । किं)त्रितंकिंतुप्रतीकइतिसप्तम्यंतंपद
मावर्तते । तत्राद्यंविषयसप्तम्यंतंनेत्यनेनसंबध्यते । द्वितीयमधिकरणसप्तम्यंतंश्रुतिव्याख्यानं । उभयत्रात्मेतीतिपदद्वयं
पूर्वसूत्रादनुवर्ततइत्याशयवान्प्रसंगाद्वितीयंव्याख्याति ॥ [६६।९]प्रतीकइति । यस्मात्प्रतीकविषयत्वेनविष्णुदृष्टिःकर्तव्या
नभवेत्तस्मादितिश्रुत्यर्थइतिशेषः । हिशब्देनप्रथमादिविभक्तेःसप्तम्यर्थवाचित्वंशाब्दिकानांप्रसिद्धमितिद्योतयतिइतश्चना
यंप्रतिज्ञार्थइत्याह ॥ [६६।९]नचेति । यस्माद्विष्णुःप्रतीकंचशब्दाज्जीवश्चनभवतितस्मात्प्रतीकेष्वात्मेतिजीवइत्युपासनानप्रसक्ते 
तिशेषः । अयमर्थः । प्राप्तौसत्यांहिप्रतिषेधोवक्तव्यः । नचप्रतीकेषूपासकस्यात्मदृष्टिःप्रसक्ता प्रसंजकाभावात् । यत्तुप्रसं
जकमुक्तंब्रह्मणआत्मत्वंप्रतीकानांचब्रह्मविकारत्वंतदुभयमप्रामाणिकंप्रमाणविरुद्धंच । नह्यत्यंताभासेनप्रसक्तिर्भवति

अतिप्रसंगात् । ततःप्रसक्त्यभावात्प्रतिषेधोनर्थकइति । नहिसइतिहेतुव्याख्यानंदूषयति ॥ नचविष्णुःप्रतीकंयत्तस्मा
दिति । तच्छब्दोहिप्रकृतपरामर्शेवर्तते प्रकृतश्चात्मा । आत्मशब्दश्चविष्णुवाच्येवेतिसमर्थितं । तथाचहियस्मात्सविष्णुःप्र
तीकंनैवतस्मादित्येवार्थःसंपद्यते । नहिसउपासकःप्रतीकानीतिव्याख्यानेतुप्रकृतपरित्यागेनाप्रकृतपरामर्शःप्रसज्यतइति ॥
॥ ७ ॥ ४ । १ । ३ ॥ ७ ॥ इदानींब्रह्मदृष्टिरितिसूत्रस्यापव्याख्यामपाकरोति ॥ [६६।१०]नात्मेति । नात्मेत्युपासनेत्येकदेशोत्की
र्तनेनप्रतीकेनहिसइतिसमग्रसूत्रार्थमनुवदति । प्रतीकेष्वात्मेतिजीवइत्युपासनानकार्या । नहिसउपासकःप्रतीकानीतिपक्षोय
दा इत्येवंपूर्वसूत्रव्याख्यानंयदा तदात्रप्रतीकेषुब्रह्मदृष्टिश्चविरुध्यते । चशब्दोपव्याख्याननिरासससमुच्चये । एतद्विवृणोति ॥
[६६।१०]सइति । प्रतीकानामात्मत्वेनोपासनस्याकर्तव्यत्वेत्वयायातादात्म्याभावलक्षणासनेतियुक्तिरभिहिता सातत्रापिब्रह्मप्रती
कयोरपिसमेतिहेतोःप्रतीकेषुब्रह्मदृष्टिःकर्तव्येतिसूत्रेव्याख्यायमानेसतिउक्तयुक्तिविरुद्धताभवतीति । एतदुक्तंभवति । प्रती
केषुब्रह्मदृष्टिःकर्तव्येतिसूत्रव्याख्यानमसत् । प्रतीकंब्रह्मतयानोपास्यं । अब्रह्मत्वात् । यद्यन्नभवतिनतत्तत्त्वेनोपास्यमितियु
क्तिविरुद्धत्वात् । नचेयंयुक्तिरप्रमा प्रतीकानामात्मत्वेनोपासनस्याकर्तव्यतायांपूर्वसूत्रेपरेणैवोपन्यस्तत्वात् । अन्यथानै
कांत्येनतत्रापिसाधिकानस्यात् । नचब्रह्मप्रतीकयोरभेदःब्रह्मणःसत्यत्वात् प्रतीकानांकल्पितत्वात् । पारमार्थिकभेदाभाव
स्तावदस्तीतिचेत् । तर्हिजीवप्रतीकयोरपिसनास्तीत्यसिद्धिःस्यादिति । स्यादेतत् । नहिसइतिननिर्विशेषणोहेतुःसूत्रकार
स्याभि(प्रेतो)मतोयेनब्रह्मदृष्टिःप्रतीकेषूक्तयुक्तिविरुद्धास्यात् । किंतूपास्यस्योत्कर्षप्राप्त्यभावेसतीत्यनेनविशिष्टः । प्रतीका

नांब्रह्मत्वेनोपासनेतूत्कर्षप्राप्तिरस्ति । अतोतद्भावेप्युपासना(कार्येत्य)युज्यतइत्यतआह ॥ [६६।११] यदीति । आद्योपिशब्दोतिप्रसं
गसमुच्चयार्थः । हिशब्दस्योत्तरार्धेनान्वयः । यदिविशिष्टहेतुंव्याख्यायप्रतीकानामतद्भावेऽब्रह्मत्वेप्युत्कर्षप्राप्तिमात्रेणब्रह्मत्वेनो
पासनांगीक्रियते । तदात्मत्वेनापितदुपासनमंगीकार्यं नतुनिराकार्यं । कुतइत्यतआह ॥ [६६।११] उत्कर्षइति । यस्माद्ब्रह्मवदात्मनोपिप्र
तीकादुत्कर्षोस्ति । कथं आत्मनश्चेतनत्वात् । अचेतनंखलुप्रतीकं । तस्यात्मत्वेनोपासनायामुत्कर्षप्राप्तिःस्यादिति । अतिप्रसंगस्य
विपर्ययपर्यवसानमाह ॥ [६६।१२] तस्मादिति । यस्माद्विशिष्टेहेतौव्याख्यायमानेपूर्वसूत्रेऽसिद्धिःस्यात् । ततएवप्रतीकेषुब्रह्मोपासनव
दात्मोपासनंचप्रसज्येत । तस्मादतत्वंयद्यन्नभवतितत्तत्वेननोपास्यमितिसामान्यमेवसूत्रकारस्याभिमतं । नतुविशेषणप्रक्षेपः ।
तथाचब्रह्मदृष्टिरितिप्रतिज्ञास्वोक्तयुक्तिविरुद्धैवेति । अत्रव्याप्तेर्निर्विशेषणत्वाभिधानस्यहेतोर्निर्विशेषणत्वएवतात्पर्यं स्पष्ट
त्वार्थंतुव्याप्त्यभिधानमितिज्ञातव्यं । एवंप्रतिज्ञाव्याख्यानमपाकृत्यउत्कर्षादितिहेतुव्याख्यानमपाकरोति ॥ [६६।१२] उत्कर्षादिति ।
ब्रह्मताध्यानेप्रतीकानामुत्कर्षादुत्कर्षस्यदृष्टत्वादंजसाफलंपुरुषार्थरूपंफलंयदिस्यात्तदातदेवब्रह्मणोनीचताध्यानमितितस्मादन
र्थः किंनजायते जायतएवेति समव्ययफलत्वादकार्यमेवेदमिति । अभ्युपगम्येदंसमव्ययफलत्वमुक्तं । वस्तुतस्तुनपुरुषार्थः
किंत्वनर्थएवेत्याह ॥ [६६।१३] अचेतनस्येति । तुष्ट्यभावाच्चनपुरुषार्थलाभस्ततः । क्वचिदित्यनेनयदचेतनंतदुपचिकीर्षालक्षणतु
ष्टिरहितमितिव्याप्तिंसूचयति । नीचस्यप्रतीकस्यस्वात्मताध्यानाद्ब्रह्मकुप्यति । ततश्चानर्थंप्रयच्छति । तत्रदृष्टांतःलोकवदि
ति । यथालोकेशिलादिकंराजत्वादिनाचिंतितंनप्रसीदति नापिपुरुषार्थंप्रयच्छति । यथाचराजाचंडालत्वेनध्यातःकुप्यतिअ

नर्थंचददाति । तथेत्यर्थः । अनेनप्रतीकानामचेतनत्वेपिब्रह्मैवसर्वाध्यक्षत्वात्फलंदास्यतीतिचप्रत्युक्तं । तस्यानेनोपासनेनकु
पितत्वात् । नवयंब्रह्मणिप्रतीकत्वोपासनंब्रूमः । येनब्रह्मकुपितमनर्थंप्रयच्छेत् । किंतुप्रतीकेब्रह्मत्वोपासनं ततःपुरुषार्थप्राप्ति
रित्यतआह ॥ [६६।७४] चंडालेइति । चंडालमुद्दिश्यचंडालोनृपइत्युक्तेतथानृपमुद्दिश्यनृपश्चंडालइत्युक्तेनृपेणपरिज्ञातेसत्यनर्थप्राप्तौ
कथंचनकोविशेषःस्यान्नकथंचित्कोपि । अत्रोक्तशब्देनध्यानमुपलक्ष्यते । अज्ञातोपासनोराजानानर्थंकरोतीतिनृपेणपरिज्ञात
इत्युक्तं । तथाचप्रतीकंब्रह्मेत्युपासनेब्रह्मप्रतीकमित्युपासनेचसमएवानर्थइतिवाक्यशेषः । ननुक्षत्तरिराजदृष्टिःफलवतीराज्ञि
क्षत्तृदृष्टिरनर्थहेतुर्दृष्टा तत्कथमुभयस्यसाम्यमुच्यतइतिचेन्न । तत्रदृष्टेरभावात् । उक्तिमात्रंतूपचारेण सिंहोदेवदत्तइतियथा
दृष्टौतुतत्राप्यनर्थसाम्यमेवेत्याशयेनाह ॥ [६६।७४] पुरतइति । राजायथापूज्यतेतथा तदाराज्ञःकोपोनस्यात्किं । लोकेभिपश्य
तिसतीतिकोपातिशयप्रदर्शनार्थं । पूजयादर्शनमुन्नीयतइत्यतःपूज्यतइत्युक्तं । नकेवलंदृष्टेरुन्नायिकायांपूजायामेवराजकोपः
किंतुतादृश्यामुक्तावपीत्याह ॥ [६६।७५] राज्ञस्त्विति । नाज्ञाताप्रोक्तिःकोपजननीत्यतोराज्ञस्तुपुरतइत्युक्तं । चंडालेनृपइतिप्रोक्ते
पिप्रकर्षेणनमयोपचारेणोच्यते अपितुवस्तुतएवेत्युक्तेपिराजाकुप्यत्येवहि । आत्मानंप्रतिहिसचंडालइतिप्रोक्तंप्रकर्षेणोक्तमिति
वत्इत्यत्रयथातथैवेत्यर्थः । पूजैवकोपकारणंनदर्शनमित्याशंकानिरासायविवेकार्थमयंश्लोकः । एवमुद्देशविधानोक्त्याद्वै
रूप्यमंगीकृत्यफलतःसाम्यमुक्तंइदानींतदपिनास्तीत्याह ॥ [६६।७६] अभेदेनेति । एतयोर्ब्रह्मप्रतीकयोरभेदेनध्यानेंगीकृते नकेवल
मनर्थसाम्यंकिंतुवचस्यपिकोविशेषः । वचनद्वयार्थोप्यविशिष्टएवेत्यर्थः । अत्रैवदृष्टांतमाह ॥ [६६।७६] अयमिति । व्यक्तिभेदेन

दूषणपरिहारःस्यादित्यतोयमित्युक्तं । दूषणंनीचत्वलक्षणं । द्वयोरभेदेनध्यानेदूषणंसंभवत्येव । नचैवं । प्रतीकस्यहिब्रह्मत्वं भाव्यते । नतुब्रह्मणःप्रतीकत्वमित्यतआह॥ [६६।१७]ध्यातइति । तत्तयोर्ब्रह्मप्रतीकयोरेकस्यप्रतीकस्यतद्भावेब्रह्मभावेध्यातेसत्यन्यस्यब्रह्मणस्तद्भावःप्रतीकभावःध्यातोनकिं । एतदुक्तंभवति भवेदयंपरिहारोयदिप्रतीक(स्य)स्वरूपोपमर्देनतस्यब्रह्मत्वमुपास्यमितिपक्षःस्यात् । न चैवं । प्रतीकाभावप्रसंगस्यपरेणैवोक्तत्वात् । भेदाभेदाभिप्रायेणायंपरिहारइत्यपिनास्ति । नहिघटोमृद्भिन्नोमृद्घटाद्भिन्नेतिभेदाभेदौकिन्नामपरस्परंतस्मादनुपमर्दितस्वरूपस्यप्रतीकस्यब्रह्मत्वेध्यातेब्रह्मणोपिप्रतीकत्वंध्यातमेवेतियुक्तमुक्तमिति । नन्वस्मिन्नुपासनेब्रह्मणाज्ञातेनर्थःस्यान्नत्वज्ञाते । अतस्तथोपासनंकरिष्यतइत्यतआह ॥ [६६।१७]नचैवेति । तदुपासनं । ब्रह्मणोज्ञानेसर्वाध्यक्षंब्रह्मैवफलंदास्यतीत्यपिरिक्तंवचःस्यात् । ननुश्रुतिविहितमाचरताकथंब्रह्मकोपेनानर्थप्राप्तिरित्याशंकांपरिहरन्नपव्याख्याननिराकरणमुपसंहरति॥ [६६।१८]तस्मादिति । सर्वमितिश्रुतिसूत्रव्याख्यानरूपं । एतेनसालग्रामादौविष्ण्वादिप्रतिपत्तिरपिपरास्तावेदितव्या । सूत्रव्याख्यानमुपक्रम्यापव्याख्यानदूषणमसंगतमित्यतःस्वोक्तदार्ढ्यार्थमितिभावेनाह॥ [६६।१८]तस्मादिति । परकीयव्याख्यानस्यदूषितत्वात् । यथोक्तमार्गेणास्मदुक्तंसूत्रार्थमनतिक्रम्यवर्तमानेनमार्गेण ॥ ७ ॥ ४ । १ । ४ ॥
॥ ७ ॥ ॐ[६६।१९]तदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौतद्व्यपदेशात्ॐ ॥ निवृत्तासाधनचिंता । प्रतिबंधकानांपूर्वोत्तराणामनंतकर्मणांभावान्नज्ञानिनोमोक्षःसंभवतीत्याशंकानिरासायकर्मनाशाख्यंज्ञानफलमिदानींनिरूप्यते । तत्रज्ञानसामर्थ्येनैवकर्मक्षयोभवतीतिप्रतीतिंनिराकर्तुंसूत्रतात्पर्यमाह ॥ [६६।१९]तथेति । तथोक्तप्रकारेणअंजसाआदरनैरंतर्याभ्यांउपास्यदृष्टंज्ञानात्पूर्वं 

निखिलंपापंचशब्दादनिष्टंपुण्यंचपाश्चात्यस्यपापस्यानिष्टपुण्यस्यच । अनेनातोन्यदपीत्येकेषामुभयोरितिसूत्रतात्पर्यमुक्तंभवति ॥ ॐ[६६।३०]इतरस्याप्येवमश्लेषःपातेतुॐ । इदंसूत्रंकेचिद्ब्रह्मविदएवाद्यस्येवपुण्यस्याप्यशेषोविनाशोभवति । शरीरपातेप्रत्यासन्नेसतीतिव्याचक्षतेतदसत् । अतोन्यदपीत्यस्यपुनरुक्तताप्रसंगात् । व्याख्यानव्याख्येयभावस्यचानन्यगतित्वात् । पूर्वसूत्रएवाद्यपदस्थानेकर्मपदप्रक्षेपेणोपपत्तौसूत्रांतरारंभवैयर्थ्यात् । अस्माकंतुअग्निहोत्रादीत्यादिसूत्राणिपुण्येपिविभागसूचनार्थानि । ज्ञानोत्तरंपुण्यार्जनस्याभावादश्लेषशब्दोविनाशार्थोव्याख्यातव्यः । तथाचप्रकृतपरित्यागोप्रकृतस्वीकारश्चेत्याशयवानन्यथासूत्रतात्पर्यमाह ॥ [६६।३०]तद्विषश्चेति । ब्रह्मद्विषश्च । एवंज्ञानिवत् । द्वेषपरिपूर्तेःपूर्वस्यपुण्यस्यनाशोभवत्युत्तरस्यासंगतापि । अत्रसूत्रंयदेवविद्ययेतिहीति । तत्पुनरुक्तं । एतदर्थस्यतच्छ्रुतेरितिसूत्रेणप्रागुक्तत्वादित्यतआह ॥ [६६।३१]यदेवेति । अत्रोक्तंप्रमेयमितिशेषः । अतोनपुनरुक्तिदोषइतिहेरर्थः । वक्ष्यमाणोर्थविभागःप्रकरणवशात्प्रसिद्धइतिवा । कथंविशिष्यतइत्यतः पूर्वसूत्रतात्पर्यंतावदाह ॥ [६६।३२]पूर्वमिति । स्वर्गादीतिमोक्षेतरपुरुषार्थग्रहणं । उत्तरसूत्रतात्पर्यमाह ॥ [६६।३३]पश्चादिति । पश्चात्त्विवतिसंबंधः । विद्यायुतंकर्मेतिवर्तते । वीर्यप्रदंआनंदातिशयप्रदं । इतिचोदितमितिसंबंधः । सकलकर्मक्षयेतदैवमुक्तिःस्यात् । नचैवं जीवन्मुक्तानामुपलंभात्इत्याशंकापरिहारायोक्तंसूत्रकारेण । अनारब्धकार्येएवतुपूर्वेतदवधेरिति । तर्हिप्रारब्धकर्मभावात्कथंमोक्षइत्याशंक्यपुनःसूत्रितं ॥ भोगेनत्वितरेक्षपयित्वाथसंपत्स्यतइति । एतदपिनब्रह्मविन्मात्रविषयमित्याशयवान्व्याचष्टे ॥ [६६।३२]ततइति । अप्रारब्धक्षयानंतरं । इतरत्पापं । प्रारब्धकर्मणामनंतत्वेभोगेनक्षयोनशक्य(ते)इत्याशंका

मागमवाक्येनपरिहरति ॥ ब्राह्मणामिति । ब्रह्मणांशतमितिषष्ठ्या अलुक् । तस्यकालोब्रह्मणांशतकालः तस्मात्तत्समाप्तेः पूर्वमेवसर्वेषांज्ञानिनामारब्धसंक्षयोभवति । अस्यैवविवरणंब्रह्मणस्तुतावत्त्वमेवब्रह्मकल्पानांशतेनैवकर्मक्षयवत्त्वं । ब्रह्मणइतिजातावेकवचनं । पंचाशतांब्रह्मणांकालात्पूर्वंरुद्रस्यारब्धसंक्षयः । तथाशब्दः समुच्चये । विंशतिपर्यायोविंशच्छब्दः । ब्रह्मणांविंशतिरेव तदवच्छिन्नएवेंद्रस्यप्रारब्धकर्मसंक्षयकालः । अर्कादिकेअर्कादीनांदशब्रह्मणस्तदवच्छिन्नः कर्मक्षयकालः । ब्रह्ममात्रस्यैकस्यैवब्रह्मणः । अतः परंप्रारब्धंकर्मसंक्षयानंतरमपिब्रह्मणासहैवनारायणंव्रजेत् ॥ ७ ॥ ४ । १ । ८ ॥ ७ ॥ इतिश्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्यप्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ॥ कृतायांटीकायांविषमपदवाक्यार्थविवृतौचतुर्थेध्यायेस्मिन्प्रथमचरणः पर्यवसितः ॥ इतिश्रीमन्न्यायसुधायांचतुर्थाध्यायस्यप्रथमः पादः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ ॥

इतिश्रीमन्न्यायसुधायांचतुर्थाध्यायस्यप्रथमः पादः संपूर्णः

## ॥ अथश्रीमन्न्यायसुधायांचतुर्थाध्यायस्यद्वितीयपादः ॥

श्रीगुरुभ्योनमः। हरिःॐ। द्वितीयपादप्रतिपाद्यप्रदर्शनपरंभाष्यंदेवानांमोक्षउत्क्रांतिश्चास्मिन्पादउच्यतइति। तत्रदेवाना
मित्येतद्यदिमोक्षोत्क्रांतिभ्यांसंबध्यतेतदादेवेभ्योन्येषांसशरीराणामेवावस्थानमितिप्राप्नोति। अन्यत्रवातच्छरीरपरित्यागप्रका
रश्चिंतनीयः। अचिंतनेवाकारणंवाच्यं। यदिचमोक्षेणैवसंबध्यतेतदादेवानांमोक्षइतरेषामुत्क्रांतिश्चेत्युक्तंभवति। मोक्षश्चप्र
करणवशाद्देहादितिगम्यते। तथाचप्रथमपादेकर्मनाशाख्यंफलमस्मिन्पादेउच्यतइतियथासामान्येनोक्तंतथात्राप्युत्क्रांतिरस्मि
न्पादउच्यतइतिवक्तव्यं। किमनेनविभागे(नेत्य)नकृतंस्यादित्यतआह॥ [६७।५] देवानांचेति। यदतीतपादेचिंतितंकर्मनाशाख्यंफ
लमेतावद्देवानांमनुष्याणांचसममेव। कर्मनाशाभावेतत्फलानुवृत्तेरावश्यकत्वात्। मनुष्यशब्दोदेवव्यतिरिक्तान्लक्षयति। त
स्मात्सामान्येनपूर्वपादप्रतिपाद्यमुक्तं। एतत्पादप्रतिपाद्यादेहादुत्क्रांतिस्तृतीयपादप्रतीपाद्योर्चिरादिमार्गश्चदेवानांनप्रायेणभवि
ष्यतोतोविभागेनोक्तिर्युक्तेति। अनेनमार्गोगम्यंचास्मिन्पादउच्यतइत्येतद्भाष्यमपिदेवव्यतिरिक्तानांमार्गःसर्वेषांगम्यंचेतिव्या
ख्येयमितिसूचितंभवति। स्फुटंचैतद्वक्ष्यतिउत्क्रांतमार्गश्चविमुक्तगम्यमिति। भवत्विदंप्रतिपाद्यं एत(त्पादप्रति)प्रतिपादने
कासंगतिरित्यतःप्रसंगात्पादचतुष्टयस्यापिसंगतिमाह॥ [६७।५] कर्मेति। तथाशब्दःसमुच्चये। उत्क्रांतिशब्देनदेवतादितरसाधार
णश्चरमदेहनाशोलक्ष्यते मार्गशब्देनब्रह्मप्राप्तिश्च। इतिशब्दोभोगइत्यतःप(रोयो)रंयोज्यः। क्वचित्पाठःप्रोक्तमित्युदितमिति
च। तत्रयथास्थानएवेतिशब्दः। आद्येमोक्षानुवादेनफलचतुष्टयात्मकत्वंविधेयं। द्वितीयेतुविपर्ययेणक्रमादित्येतदावर्त
नीयं। ततश्चायमर्थः। फलंखल्वत्राध्यायेनिरूपणीयं। फलंचमोक्षः। सचकर्मक्षयादिचतुष्टयात्मकः। आत्यंतिकानिष्टनिवृ

त्तीष्टप्राप्त्योरत्रैवांतर्भावात् । कर्मक्षयादयश्चक्रमाद्भवंति । ज्ञानोदयानंतरमेवहिकर्मक्षयःक्षीणकर्मणश्चोत्क्रांतिःउत्क्रांतस्यचस्व योग्यमार्गेणगतस्यब्रह्मप्राप्तिःततोभोगइति । तस्मादेतेषुपादेषुक्रमादेवोदिताइत्यंतर्भावलक्षणाचानंतर्यलक्षणाचसंगतिरिति । देवानांमार्गोनास्तीत्युक्तंतत्किंयत्रस्थितास्तत्रैवमुक्ताभवंतीत्यतआह ॥ [६७।६] स्रष्टृष्वेवेति । क्वचिदस्रष्टृष्वपीतिचशब्दः । तथाच न्यायविवरणे ब्रह्मणोलयेप्रत्यासन्नेप्रतिप्रवेशार्थंतदभिसर्पणमेवमार्गेगमनमित्यर्थः । तर्हिदेवानांमार्गोनास्तीत्युक्तस्यकोविषय इत्यतआह ॥ [६७।७] नेति । देवानांदेहादुत्क्रमोनास्तीत्युक्तं । तत्कुतःसदेहानामेवावस्थानप्रसक्तेरित्यतआह ॥ [६७।७] नचेति । अतएवे त्युपस्कर्तव्यं । चशब्देनसदेहानामवस्थानंसमुच्चिनोति । एतदेवविवृणोति ॥ [६७।७] स्रष्टृस्त्विति । देहश्चेतनाधिष्ठितएव । तत्र स्रष्टरि उत्क्रांतिःशरीरात्चेतननिष्क्रमणात्प्रागेवसृज्यानांदेहःस्रष्टृषुविलीयतेयतइत्यर्थः । स्रष्टृषुलयेनिमित्तंस्रष्टुर्ग्रासभूतस्ये ति । देहस्त्विवतिसंबंधः । देवानामर्चिरादिमार्गोनास्तीत्युक्तंतत्कुतइत्यतोयत्पुरामार्गांतरमुक्तंततएवैतत्सिद्धमित्याशयवान्त दनुवादेनयुक्त्यंतरमाह ॥ [६७।८] लयाच्चेति । देवतामुक्तेःप्रागेवेत्यर्थः । अर्चिरादीनांलोकानामितिव्यधिकरणेषष्ठ्यौ । सर्वेषाम पि भवेदर्चिरादिरितिशेषः । स्वतउत्तरंविशतामित्युक्तानुवादः । ननुप्रायेणेत्युक्तत्वात्कदाचिद्देवानामुत्क्रांतिमार्गावंगीकार्यौ । तत्रोक्तयुक्तिविरोधइत्यतआह ॥ [६७।८] जातानामिति । यद्यपिभवतस्तथापिनतदामुक्तिरिष्यतेकिंतुब्रह्मणासहैव । अतोनोक्त युक्तिविरोधः । एतदुक्तंभवति । उत्क्रांतिमार्गसामान्यमपेक्ष्यैवप्रायेणेत्युक्तं । नतुमुक्तिकालीनावुत्क्रांतिमार्गौ । तस्यचव्याव र्त्यावमोक्षकालीनौ युक्तिस्तुमुक्तिविषयेतिनविरोधइति । किंदेवानामेवब्रह्मणासहमुक्तिः । अन्येषामपीतिब्रूमः । तर्हिभेजे

खगेंद्रध्वजपादमूलमित्यादिविरोधइत्यतआह ॥ [६७।१] अन्येषांमपीति । साक्षान्मुक्तिर्लिंगशरीरभंगलक्षणा । प्राप्यावस्थितानामपीतियोज्यं । तमितिवैकुंठादिस्थं । छंदस्युभयथेतिअनाशीर्विषयस्यापिलिङः आर्धधातुकत्वाद्भूयादितिसाधु । इतीश्वराशीरितिवा । अस्मिन्पक्षेसाध्यमादौपृथग्वाच्यंतस्यनिमित्तंज्ञापकंचानेनोच्यतइति । इतिशास्त्रस्यनिर्णयइत्युक्तमेवविवृणोति ॥ [६७।१०] क्ष्मेति । भूतानामादिर्भूतादिः क्ष्मादिपदैः पंचानांमहाभूतानांमनसोदशानामिंद्रियाणांपंचानांविषयाणांभूतादिपदोपलक्षितस्यत्रिविधस्याप्यहंकारस्याभिमानिनोदेवाउच्यंते । अव्याकृतंपरमेश्वरं । यर्हियदागुणत्रयस्यात्माभिमानीपरंपरसंख्योपेतंपरः क्ष्मादिभ्यः । एवंतदाभगवंतमितितदीयंलोकं । अगताभिमानाः अगतजीवभावाः । परमंमोक्षमित्यस्यैवविवरणंलिंगभंगेनेति । इत्थंभूतलक्षणेतृतीया । यद्वालिंगभंगेननिमित्तेनपरमंमोक्षमानंदाविर्भावमायांतीतिव्याख्येयं । तच्चेतिचशब्देनस्रष्टृष्वेवेत्युक्तंसमुच्चिनोति । श्रुत्यादिकंभाष्योदाहृतंग्राह्यं । ननुयथाद्वितीयतृतीयपादप्रतिपाद्यमुत्क्रमादिकमसाधारणंतथाचतुर्थपादोदितोभोगः किमसाधारणः । किंवाप्रथमपादोदितकर्मक्षयइवसाधारणइत्यपेक्षायामाह ॥ [६७।१४] भोगस्त्विति । असाधारण्येप्रमाणाभावादितिभावः । अस्मिन्प्रथमभाष्येदेवानांमोक्षइतिप्रथमनिर्देशः कृतस्तस्यतात्पर्यमाह ॥ [६७।१५] तत्रेति । तत्रद्वितीयपादेप्रथममितिशेषः । उत्तरोत्तरतः उत्तरोत्तरेषु । अतः प्रथममसौनिर्दिष्टइति । नन्वयुक्तमेतत् । वाङ्मनसीत्यादिसूत्रेषुदेवानामश्रवणात् । अथवागादिशब्दास्तदभिमानिनानुपलक्षकाइतिमतं । तदासतिवाचकेलाक्षणिक

प्रयोगस्यप्रयोजनंवाच्यं । यद्वावाचकाएवेतिपक्षस्तथापिप्रसिद्धशब्दपरित्यागेनाप्रसिद्धपदप्रयोगेप्रयोजनंवक्तव्यमेवेत्यतआह॥
६७।१५
देहेति । बाह्यतत्वव्यावृत्त्यर्थंदेहगानामित्युक्तं । वर्ततेदेहएताभिरितिवृत्तयोजडावागाद्याः । यथामुच्यमानानांदेवाना मेवंदेहगानांतदभिमतानांवागादीनामुत्तरोत्तरेषुमरणकालेलयोभवतीत्येतदपिप्रसंगाज्ज्ञापयितुंवागादिपदप्रयोगइतिभावः । वागादिशब्दादेवानांवाचकाएवेतितुशब्देनसूचयति । भवेदेवंपादार्थःसंगतिश्च । यदिभगवज्ज्ञानभोगाभ्यांनिवृत्तसमस्तानिष्टकर्माणःस्वोत्तमप्रवेशेनब्रह्मनाड्योत्क्रमणेनवापरित्यक्तदेहाःस्वोचितेनार्चिरादिनावापथावैकुंठलोकवासिनंभगवंतंहिरण्यगर्भेणसहप्राप्ताभिन्नलिंगशरीराःविध्वस्तप्रकृतयोत्यंतनिवृत्तानिष्टाःसम्यगाविर्भूतानंदादिगुणाभगवत्समीपएवतमुपासीनाःस्वरूपेणवालीलागृहीतविग्रहैर्वासंकल्पमात्रसाध्यान्दिव्यभोगांस्तारतम्येनभुंजानानकदाचित्पुनरावर्ततइत्येतन्मोक्षस्वरूपंकर्मक्षयस्तथोत्क्रांतिरित्यादिनोक्तंनिश्चितंस्यात्। नचैवं। तैस्तैर्वादिभिरन्यथामोक्षस्वरूपस्यवर्णितत्वात् । विप्रतिपत्तौचसंशयस्यध्रुवत्वादित्यतआह ॥
६७।१५
तत्रेति । तत्रतथासतिसूत्रकारेणोक्तलक्षणेमोक्षेश्रुत्यादिप्रमाणैरुपपादितेसति । वादिनस्तुप्रतिभाश्रयात्स्वोत्प्रेक्षामात्रेणनानावदंति। अतःप्रमाणमूलत्वादस्याप्रमाणमूलानामुत्प्रेक्षामात्रयोनीनांवादानांचसाम्याभावान्नसंशयावकाशः। ननुयदितथातथाप्रमाणानिसंतितर्हितत्तद्वादिनांतादृशानिज्ञानानिकुतोनजायंते । प्रमाणाभासैर्विमोहितास्तइतिचेत् । तत्वज्ञाभिमताअपिकुतस्तैर्नविमूढाः । दोषदर्शनादितिचेत् । इतरेपिकुतोनदोषान्पश्यंतिप्रमाणैस्तत्वज्ञानोदयोपिसमानइत्यतो

॥१३॥

मूलकारणमाह ॥ [६७।१६] पुंसांहीति । गुणभेदोगुणविशेषः । हिशब्देनज्ञानंकर्मचकर्तेत्यादिप्रमाणप्रसिद्धिंद्योतयति । एत
द्विशदयति ॥ [६७।१६] तमसैवेति । मिश्रज्ञानेऽन्यथात्वंसम्यक्त्वंचास्तीत्यतोऽन्यथैवेत्युक्तं । यथेतिभिन्नंपदंसम्यग्वाची । तमोगु
णः प्रमाणेषुचेतःप्रवृत्तिप्रतिबध्याभासानांदोषानाच्छाद्यविपरीतज्ञान(मुत्पा)मपिउत्पादयतीत्यादिद्रष्टव्यं । सम्यग्ज्ञानंसत्वगु
णेनभवतीत्युक्तं तस्यमुक्तेषुतावदपवादमाह ॥ [६७।१७] गुणेति । यद्यपिविमुक्तानांमतिःसम्यगेवअथापिगुणातीतासत्वजन्यानभवति ।
कुतःशुद्धचितिःनित्याचयतः । जडंहिकुतश्चिज्जायतेनचेतनं । तथाऽनित्यमेवननित्यं । दैत्यानांस्वरूपज्ञानेष्वविद्यमानंसम्य
क्त्वं । तर्हिकथमित्यतःशुद्धेत्युक्तं । स्वाभाविकदोषरहितेत्यर्थः । स्वरूपोपाधिगतदोषनिबंधनंहिदैत्यानांज्ञानानामसम्यक्त्वं ।
करणनिमित्तोज्ञानानांविषयनियमोवैशद्यभेदश्च । तत्रयदिमुक्तानांज्ञानंनित्यंतर्हिनिर्विषयंवास्यात्सर्वविषयंवा । एवंवैशद्येपी
ति । तत्राह ॥ [६७।१८] तत्तदिति । तेषांतेषांमाहात्म्यंयोग्यतारूपंतदेवयोगोनिमित्तंततस्तदनुसारेण(बहुल)बहुलार्थविषयिण्यति
विशदाचश्रीदेव्यामप्युक्तस्यापवादमाह ॥ [६७।१८] स्पष्टाचेति । श्रियोमतिश्चसम्यक्त्वेपिगुणातीतेतिसंबंधः । महाशुद्धचितित्वे
नेतिपूर्ववदेवतत्रहेतुः । महच्छब्देनकदापि(बाह्य)दोषसंबंधोनास्तीत्युच्यते । स्पष्टैवेतिमुक्तमतेरप्यतिशयेनविशदेत्यर्थः । एतद
पिपूर्ववद्याख्येयं । भगवज्ज्ञानेप्यपवादमाह ॥ [६७।१८] ततोपीति । नारायणमतिश्चसम्यक्त्वेपिपरागुणेभ्यइतिशेषः । तत्रपूर्ववदे
वहेतुः । ततःश्रियोप्यतिशयेनमहाशुद्धचितिः । विशिष्यंतइतिविशेषाःपदार्थाः । अवशेषाणामुरूणामनंतानांविशेषाणां

दृशिर्विषयीकरिणी अतिस्पष्टतयाशेषपदार्थविषयेत्येतदपिबहुलाचातिविशदेतिवद्व्याख्येयं । दृशिःसाक्षात्कारइतिवा । नित्य मेकप्रकारेत्युत्पत्तिविनाशरहितेत्ययमपिगुणातीतत्वेहेतुः । केचिदेकमेवेश्वरज्ञानमित्यास्थिताः । अपरेत्वनेकानीति । त द्विवेकार्थमुक्तंनिरंतरानिर्भेदेति । तर्हिकिंतेषुतेषुपदार्थेषुज्ञातेषुविक्रियतेनेत्याह । नित्यमविकारिण्येवेति । कथंतर्हितत्तद्वि षयीकरणमित्यतउक्तं ॥ [६७।१९] सूर्येति । यथासूर्यप्रभास्वयंनिर्विकारापितांस्तान्प्राप्तान्विषयान्प्रकाशयतितथेयमपीत्यर्थः । अत्र चविशेषएवनिर्वाहकः । अतएवैकेत्यनुक्त्वानिरंतरेत्युक्तं । निर्लेपावीतदोषाचेतिशुद्धत्वव्याख्यानं । लेपःकर्मसंबंधः । म हच्छब्दव्याख्यानंपूर्ववत् । यद्वानित्यमेवेतितदर्थमत्रापियोज्यं । परास्वतंत्रेत्यतिशब्दस्यव्याख्यानत्वेनापिव्याख्येयं । अतएवतत्तं त्रत्वाच्चेतिवक्ष्यति । एतानिविशेषणानिलक्ष्मीज्ञानेप्यतिदिशति ॥ [६७।२०] विशेषानिति ॥ तद्गतान्भगवद्गतान्तानिलक्षणानियस्याः सातथोक्ता । श्रियोमतिःप्रतिपत्तव्येतिशेषः । भगवद्गताशेषविशेषविषयीकारित्वंविहायान्यधर्मवतीज्ञातव्येत्यर्थः । प्रायइत्यु क्तस्यतात्पर्यमाह ॥ [६७।२१] तथैवेति । यथाभगवन्मतेर्निरतिशयस्पष्टत्वंतथैवकेवलंतत्तंत्रत्वाद्भगवन्मात्राधीनत्वात् । अत्रकेवलमिति स्वरूपकथनं । पराधीनत्वादित्येवहेतुः । तादृशीभगवन्मतिसदृशी । अतःप्रायइत्युक्तमितिभावः । लक्ष्मीमतिविशेषणानिमुक्तब्रह्म मतावतिदिशति ॥ [६७।२१] ब्रह्मणस्त्विति । ब्रह्मणस्तुमतिःश्रियोयथैवंप्रायःतथावैशद्याद्यभावात्प्राइयत्युक्तं । केवलमित्युक्त्यभावाच्च । अतएवतत्रतदुक्तं । ब्रह्मणइतिविशिष्याभिधानेकोहेतुरित्यतआह ॥ [६७।२१] मुक्तानांत्विति । विशेषबलेनवृद्धिह्रासवतीत्यर्थः ।

 यथोक्तंअवृद्धिह्रासरूपत्वमित्यादि।मुक्तग्रहणस्यतात्पर्यमाह ॥ [६७।३३]अंग्नीति । अग्निज्वालायाअग्नेरिवसंसारिणांदृशोंतःकरणा 
 द्भवउत्पत्तिरेवस्यान्नतुव्यक्तिमात्रं । भवत्वेवंज्ञानानांगुणनिमित्तंनानाविधत्वं । प्रकृतेतुकिमित्यतआह ॥ [६७।३२]एवंविधेष्विव
ति । ज्ञानेष्वेवंविधेषुसत्सु मुष्टदृष्टयोपहृतसम्यग्ज्ञानाः । सम्यग्ज्ञानाभावेन्यथादृक्त्वमपिनोपपद्ये । अधिष्ठानसामान्यज्ञान
स्यभ्रांत्युपयोगित्वादित्यतउक्तं । खद्योतेति । यथांधतमसेखद्योताअपिभयहेतवस्तथाविपर्ययबहुलमल्पंसम्यग्ज्ञानमपिताम
समेव । यथोक्तं । अतत्वार्थवदल्पंचेति । नानामतसमाश्रयान्नानावदंतीतियोजना । ज्ञानानांगुणवशादनेकविधत्वोपपत्ते
स्तमसावृतावादिनःप्रमाणावधीरणात्सम्यग्ज्ञानविकलाआभासादरणादधिष्ठानसामान्यज्ञानवत्त्वाच्चविपरीतज्ञानिनोमोक्षंना
नाविधमाचक्षतइत्यर्थः । कारणैकत्वान्मिथ्याज्ञानेनाप्येकविधेनभाव्यमितिचेन्न । सहकारिवैचित्र्याद्वैचित्र्योपपत्तेः । त
दिदमुक्तंनानामतसमाश्रयादिति । मतानांचप्रवाहेणानादित्वमुक्तं । मूलकारणेतमोगुणेपिवैचित्र्याच्च । अतएवोक्तंगुण
भेदतइति । समधिगतमेतत्नानाविधेषुमोक्षवादेष्वेकःप्रमाणमूलोन्येमिथ्याज्ञानमूलाइति नतुविशेषोतःपुनःसंशयएवेत्य
तःपरमतानांसर्वेषांहेयत्वंदिदर्शयिषुरादौतावज्जिनोदितंमोक्षस्वरूपमनुवदति ॥ [६८।१]आश्रित्येति । तत्रतेषुवादिषु । वेदप्रामा
ण्यस्यानंगीकारादतितामसीमित्युक्तं । किमाहेत्यतआह ॥ [६८।२]ज्ञानादिति । ज्ञानात्केषांचित्कर्मणांक्षयोभवतिकेषांचिद्भोगा
त् । ततःकर्मक्षयात्पक्षिणःपंजरादिवत्आत्मनोदेहान्मोक्षोभवेत् देहावस्थानस्यकर्मनिमित्तत्वात् । ततःकथंवर्ततइत्यत 
आह ॥ [६८।२]पंजरेति । यथापंजरान्मुक्तःखगऊर्ध्वंव्रजत्येवमेवोर्ध्वंव्रजति । अयंतुविशेषः । अलोकाकाशोगोचरोयस्यसतथोक्तः ।

नित्यमेवेतिच। देहपरिमाणस्यात्मनोदेहाभावेपरिमाणाभावप्राप्तौउक्तंहस्तपादवानिति। चरमदेहस्ययःसन्निवेशस्तथाभूतइत्य
र्थः। इत्याहेतिसंबंधः। अनुदितंदूषयति॥ [६८।३]तदिति। प्रदर्श्यतेपरंप्रतिजिनेन। यद्यप्यनंतचतुष्टयावाप्तिर्मुक्तस्योच्यतेजिनेन।
तथापिसासंप्रतिपन्नत्वान्नानुदितानापिदूषिता। कथमुक्तमोक्षस्वरूपमप्रामाणिकमितिचेत्। नतावदत्रप्रत्यक्षमस्तिनाप्यागमः।
तदीयागमस्यास्माभिरनंगीकारात्। वेदादेश्चपरेणानंगीकृतत्वात्। अतःकेवलंकिंचिदनुमानंवक्तव्यं तत्राह॥ [६८।३]गतिरिति।
चशब्दोनुक्तसमुच्चयार्थः। तेनविप्रतिपन्नेतिप्रतिज्ञायांसिध्यति। हेतौचचेतनाश्रितेति। तेनचेतनगतौबाधोदेवदत्तगतौसिद्धा
र्थत्वंअचेतनगतौव्यभिचारश्चनसंभवति। दुःखेनेताप्राप्तादुःखेता। प्राप्तिश्चनसाध्यसाधनभावलक्षणा तथासतिदेवदत्तस्यसुखा
र्थायांमंदगतौव्यभिचारापातात्। दूरत्वस्यचानियतत्वात्। तीव्रत्वस्याप्यपरिनिष्ठितत्वात्। किंतर्हिसमानकालीनेनदुःखेनसहै
काधिकरणत्वलक्षणा। कदाचिद्देवदत्तःदुखेनविनापिगच्छति तत्रव्यभिचारइतिचेन्न। देवदत्तस्यकदापिनिर्दुःखतायाअनंगीका
रात्। आध्यात्मिकादिष्वन्यतमेनमहताल्पेनवाऽयंखलुसदासंवलितः। चेतनशब्देनजाग्रतोभिधानान्नसुप्तगतौव्यभिचारः।
सुखार्थापिगतिरल्पंदुःखमुत्पादयतीत्यभ्युपगम्यदुःखसाधनत्वंवासाध्यं। लौकिकी देवदत्तादिगतिः। इतिचप्रत्यनुमानेकेन
चिदुक्तेएकंचतच्छरणंचएकशरणं अनुमानमेकशरणंयस्यासौतथोक्तः। अन्यथापूर्वकालैकेत्येकशब्दस्यपूर्वनिपातःस्यात्। प्र
त्यनुमानस्योत्तरंशंकते॥ [६८।४]अनूर्ध्वेति। तत्रदेवदत्तगतेःदुःखेतत्वेऽनूर्ध्वताविशिष्टंगतित्वंप्रयोजकं नगतित्वमात्रमितियदिब्रू
यादित्यर्थः। पक्षेतरोयंकस्माच्छंकितइतिचेत्(न्न)। लक्षणसंपत्तौतदुपाधित्वस्योक्तत्वात्। निराकरोति॥ [६८।४]स्वर्गस्येति। त

दावदामइत्यादावुपस्कर्तव्यं । खगस्यपारावतादेर्दूरोर्ध्वगमनेचदुःखमस्तीतिहेतोःसउपाधिःसाध्यानुगःसाध्यव्यापकोनभवती
त्यतोऽनुपाधिः । इदमुक्तंभवति । किमयंकेवलसाध्यव्यापकोभिमतःकिंवासाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकः । नप्रथमः । अधर्मे
साध्यसद्भावेप्यनूर्ध्वताविशिष्टगतित्वस्याभावेनसाध्याव्यापकत्वात् । नद्वितीयः । खगस्यदूरोर्ध्वगतौगतित्वावच्छिन्नेदुःखे
तत्वेसत्यप्यनूर्ध्वगतित्वस्याभावात् । अनेनोर्ध्वगतित्वंकेवलसाध्येउपाधिरित्यपिप्रत्युक्तमिति । दूरग्रहणंखगस्यदुःखंव्यंजयि
तुं । तदाहितस्मिन्दुःखकार्याणिदृश्यंते । प्रत्यागमनसमयवर्तिदुःखकार्याणितानीतिचेन्न । ऊर्ध्वंगच्छत्येवतद्दर्शनात् । माभू
दयमुपाधिः शरीरिवृत्तित्वंतुभविष्यति । देवदत्तगतौयद्दुःखेतत्वंतत्रनगतित्वंप्रयोजकंकिंनामशरीरिवृत्तित्वं । नचेदंसा
ध्यव्यापकं । यद्दुःखेतंतच्छरीरिवृत्तीत्यस्यव्यभिचारादर्शनादित्यतःसर्वोपाधिसाधारणंदूषणमाह ॥ प्रतिसाधनेति[६८।५] ।
जिनोक्तानुमानानांप्रतिसाधनंखल्वस्माभिरुपन्यस्तं प्रतिसाधनरूपस्यानुमानस्यचोपाधिर्नदूषणं । अतोत्रोपाध्युद्भावनमेवासंग
तंकिंतद्दूषणगवेषणेन पूर्वोपाधेस्त्वंगीकारेणदूषणमभिहितमिति । कुतोनेत्यतआह ॥ प्रतिरूपंहीति[६८।५] । यदुपाधिर्नामदूषणंत
त्प्रतिरूपंसाधनंनत्वनैकांत्यादिकं। हिशब्दोयस्मादित्यर्थे । एतदुक्तंभवति । उपाधिस्तावत्प्रतिपक्षोन्नायकः नेतरथादूषणं ततः
प्रतिपक्षस्योपाधिमुद्भावयताप्रतिपक्षएवोद्भावितोभवति । प्रतिपक्षश्चसाधनायप्रवृत्तंप्रतिबध्नातिनपुनःकिंचित्साधयति । प्रथमे
नैवप्रतिबद्धत्वात् । अतःप्रतिपक्षस्यप्रतिपक्षोकिंचित्करत्वान्नदूषणं । अतएवोपाधिरपीति । ननुपक्षादिप्रविभागोत्तरकालमुपा
धिःप्रतिपक्षस्योन्नायकोभवत्येव । प्राक्तुततोऽव्याप्तेरुन्नायकःअतस्तदपेक्षयाशरीरवृत्तित्वमुपाधिर्भवत्वित्यतोभ्युपगम्यदूषयति ॥

[६८।५] अर्थापीति । यदिकयाचिद्विवक्षयाप्रतिपक्षस्याप्युपाधिरुच्यतेतथापिसशरीरत्वंशरीरेणसहवर्तमानत्वंशरीरसमानाश्रयत्वंश
रीरवृत्तित्वमितियावत् । नकेवलमनूर्ध्वगतित्वमितिचशब्दः । अत्रास्मदुक्तानुमाने । वैशब्दोवधारणे । कुतोनभवेदित्यतआह
॥ [६८।६] गतित्वमिति । यत्रगतित्वंविशिष्टंतत्रदेहित्वंदेहेनसंबंधःपूर्वोक्तःदेहवृत्तित्वमितियावत् इतिप्रकारेणशरीरवृत्तित्वंसाधना
नुगं साधनस्यविशिष्टगतित्वस्यव्यापकं यद्यस्मादित्यर्थः । स्यादेतत् । यत्किंचिद्गतिपक्षीकारेबाधादिप्रसंगात् मुक्तानांगतिः
पक्षीकरणीया । तस्याःदुःखेतत्वसाधनेभवतामपसिद्धांतःस्यात् । भवद्भिरपिमुक्तानांनिर्दुःखत्वस्याभ्युपगतत्वात् । तथा
यागतिःसादुःखेतेतिव्याप्तिंवदताईश्वरस्यापिदुःखमंगीकरणीयं । अन्यथातत्रव्यभिचारापत्तेः । ततोप्यपसिद्धांतएव । शरी
रवृत्तित्वस्यसाधनव्यापकतांगीकारेगतिमत्त्वादीश्वरस्यापिशरीरित्वमंगीकार्यं । ततश्चापसिद्धांतएवेत्यतआह ॥ [६८।६] अंगमेति ।
यतोवेदादिकमागममननुसृत्यमोक्षस्वरूपानुमानेतिप्रसंगोयमस्माभिरुक्तः यदिवेदादिनिरपेक्षस्त्वमेवमनुमिमीषे तदैवमपि
कस्मान्नानुमिनुयाइति । ततःकारणादपसिद्धांततादोषोनभवति । प्रसंगेप्यपसिद्धांतमुद्भावयंतंबोधयितुमाह ॥ [६८।७] प्रसंगइ
ति । सापिसिद्धांतता भवेद्दोषइतिशेषः । कथमतिप्रसंगइत्यतआह ॥ [६८।७] नेति । इतिशब्दोत्रांतेध्याहार्यः । सर्वेष्वपिप्रसंगे
ष्वपसिद्धांतस्यकथंचिदुद्भावयितुंशक्यत्वादितिभावः । एतेनमुक्तानांसततोर्ध्वगतिःसिद्धाचेद्बाधोन्यथाश्रयासिद्धिरित्यपिप
रास्तं । परसिद्धाश्रयेप्रतिपक्षस्यप्रसंजनात् । उपाध्यंतरमाशंकते ॥ [६८।७] लोकेति । अत्रलोकाकाशसंबंधित्वमेवोपाधिः । साध्य

व्यापकत्वात् । गतित्वंतुस्वरूपकथनं । दूषयति ॥ [६८।८]साधनेति । यागतिःसालोकाकाशसंबंधिनीतिसोप्युपाधिःसाधनमनुगच्छ
तिव्याप्नोति । मुक्तगतावुपाधेरभावान्नेतिचेन्न । तत्रापिगतित्वेनतत्साधनात् । एतेनशरीरिवृत्तित्वस्यापिसाधनव्यापकत्वंसमर्थि
तंवेदितव्यं । तदिदमुक्तंइत्युक्तेवदेत्किंसइति । स्वाभिमते मोक्षेप्रमाणमुपदर्शयन्नुपसंहरति ॥ [६८।८]तस्मादिति । जिनोक्तेमोक्षस्व
रूपेप्रमाणाभावात् । उक्तादोषातिदेशेनबौद्धोक्तमपिमोक्षंदूषयति ॥ [६८।८]एवमिति । यथाऽप्रामाणिकत्वाज्जैनमतंनग्राह्यमेवंतन्म
तंसौगतमतमपिक्वचिद्ग्राह्यंनभवति । ननुपरमाप्तेनबुद्धरूपेणविष्णुनाकृतमिदंकथंनग्राह्यमित्यतउक्तं ॥ [६८।८]स्वयमिति । यद्यपि
सौगतमतंस्वयंविष्णुश्चकार तथापिनग्राह्यमितिसंबंधः । ईशइतिकरणपाटवमभ्युपैति । अशेषविदितितत्वज्ञानं । अभ्युपग
मेकारणंप्रमाणप्रसिद्धिंहिशब्देनाह । तर्हिकुतोनग्राह्यमित्यतउक्तं ॥ [६८।९]मोहायैवेति । यद्यस्मादसुराणांमोहायैवतच्चकार । अ
तोसुराधिकारित्वान्नग्राह्यं । अधिक्रियंतेस्मिन्नित्यधिकारः । असुराणामधिकारोसुराधिकारस्तस्यभावस्तत्वंतस्मात् । असुराः
कुतोमोहनीयाइत्यतउक्तं ॥ [६८।९]अयोग्यानामिति । वेदमार्गइतिपूर्वेणोत्तरेणचसंबध्यते । एतदुक्तंभवति । यद्यपिभगवान्बुद्धः
पटुकरणस्तत्वज्ञानवांश्चश्रुत्यादिसिद्धः । ग्रंथकरणादेवविवक्षुश्च । नैतावताप्याप्तः । विप्रलंभकत्वात् । यथोक्तं । ततःकलौ
संप्रवृत्तेसंमोहायसुरद्विषां । बुद्धोनाम्नाजिनसुतःकीकटेषुभविष्यतीति । अतस्तदुक्तंमोक्षस्वरूपंहेयमेवेति । एवंसामा
न्यतोदूषितंबौद्धमतंविशेषतोनिराकर्तुंतद्भेदानाह ॥ [६८।१०]चतुरिति । व्याख्यातृमतिभेदादितिभावः । कथमित्यतआह ।
[६८।१०]शून्यमिति । एकलमद्वितीयंशून्यमेवतत्वमित्येकंमतं । एकंविज्ञानमेवतत्वमित्यपरं । अनुमेयंबहिस्तत्वंज्ञानव्यतिरिक्तंय

स्मिंस्तत्तथोक्तं । अस्त्वेवज्ञानव्यतिरिक्तमपितत्वं किंतुतदनुमेयमितिसौत्रांतिकमतमन्यदित्यर्थः । तथाशब्दःसमुच्चयार्थः ।
प्रत्यक्षंबाह्यगंयस्मिंस्तद्वैभाषिकमतंचैकमित्येवंचतुष्प्रकारमिति। एतेषुशून्यवादिनोतितामसाः । प्रमितसकलवस्त्वपलापात्। त
तोज्यायांसोविज्ञानवादितः। रूपाद्यपलापेपिविज्ञानमात्रांगीकारात्। ततःसौत्रांतिकाःबाह्यार्थाभ्युपगमात् । तस्यचानुमेयत्वा
भ्युपगमेनवैभाषिकेभ्यःकष्टाः । ततोवैभाषिकाः । बाह्यार्थमभ्युपगम्यतस्ययथायथंप्रत्यक्षादिगम्यताभ्युपगमादित्येतज्ज्ञापयि
तुमनेनक्रमेणोद्देशःकृतः। तत्रशून्यवाद्युक्तंमोक्षमनुवदति ॥ [६८।१०] तत्रेति। तेषुचतुर्षु। येशून्यमेवतत्वंवदंतितेमायिनोयथाभूतंमोक्ष
माचक्षतेतादृशमेवब्रूयुः । इयांस्तुविशेषः । मायिनोवेदःप्रमाणमित्यभिमानात् परमंसाम्यमुपैतिसोश्नुतेसर्वान्कामानित्यादेर्वे
दाच्छंकमानास्तस्यान्यथाव्याख्यानंविधायस्वाभिमतंमोक्षंप्रतिपादयंति। शून्यवादिनस्तुवेदप्रामाण्यानभ्युपगमादुच्छृंखलमेवे
ति । तदिदमुक्तंनिश्शंकमिति । अज्ञानेतितमोगुणोलक्ष्यते । अज्ञानकारणत्वात् । प्रमादमोहौतमसोभवतोज्ञान
मेवचेतिवचनात् । तेनमोहिताः । एवंसामान्येनोक्तंस्पष्टमाचष्टे ॥ [६८।११] नकिंचिदिति । किंचिदित्यस्यैवविवरणं । आत्मा
प्यथवात्मीयमिति।आत्मेति(वि)ज्ञानमुच्यते। आत्मीयमितिज्ञेयं। तदुभयमपिमोक्षेनास्ति। शून्यवादोपिविद्विधः एकात्मवादोने
कात्मवादश्चेति । तत्रप्रथमएवमुख्यसिद्धांतः। मंदानांतुबुद्धावारोहायतुद्वितीयोवतारितः। तदुभयसाधारणमुक्त्वाविशेषंविव
क्षुरादावाद्यमाह ॥ [६८।१३] एकस्मिन्निति। किंचिच्चेतनमचेतनंच। एकमुक्तौ। कुतएतदित्यतआह ॥ [६८।१२] तदिति। तस्यैकस्यैवात्मनःसं

वृत्याअज्ञानेनैवायंपरिदृश्यमानश्चेतनाचेतनात्मकोभिद्यतइतिभेदःपदार्थसमूहोदृश्यते। नतूपमार्थोनाप्यनेकाज्ञानकल्पितः।
अतस्तस्यैकस्यैवात्मनःसंवृतेर्ध्वंसेजातेसतिशून्यतैवपारमार्थिकीविशिष्यतइतियुक्तमेवेति। निर्विशेषेतिशून्यस्यस्वरूपसंकीर्तनं।
संवृतिध्वंसएवमोक्षइतिवक्ष्यति। निर्विशेषत्वमेवविवृणोति॥ [६८।१३] नसत्वमिति। सत्वंपरसामान्यादिरूपं। असत्वमभावप्रतियोगि
त्वं। किंबहुनाकश्चनापिविशेषोनविद्यते। ननुमोक्षस्तावदसन्नभवति। सदासंसारापत्तेः। अतःसतामोक्षेणसविशेषंशून्यमित्यत
आह॥ [६८।१३] निर्विशेषमिति। शून्यंतत्वमेवासद्भिर्मोक्षइत्युच्यते। नतुशून्यातिरिक्तोमोक्षोस्ति। अतोनतेनसविशेषत्वं। तर्हिसर्वदा
मोक्षभावाच्छून्यभावनादेर्वैयर्थ्यमित्यतोनिर्विशेषमित्याद्युक्तं। स्वयंभातमित्यस्यैवविवरणंमनोवाचामगोचरमिति। निर्लेपंध
र्माधर्मरहितंअजरंचतदमरंचअजरामरं। संबाधोवस्त्वंतरोपमर्दः। असंबाधमद्वितीयमितियावत्। दोषाःकामादयः। नकेवलंशू
न्यंमोक्षःकिंतुनानासंवृतिवर्जितत्वाद्युपलक्षितं। उपलक्षणनिष्पत्तयेचभावनाद्युपयोगइति। अज्ञाननिवृत्त्याद्युपलक्षितंशून्यमे
वमोक्षइत्येतत्कुतइत्यतआह॥ [६८।१५] नानेति। नानासंवृतिभिर्दूषितंशून्यमेवसंसारावस्थाविज्ञेयायतोतस्तद्विपरीतंशून्य
मेवमोक्षइतियुक्तं। एतदुक्तंभवति। शून्यंतत्वंस्वतोनिर्विशेषमेकमेव। तस्यपरमसूक्ष्मस्यवाङ्मनसातीतस्यस्वप्रकाशस्याव
रणविक्षेपाद्यनेकशक्तिमत्यामूलसंवृत्याकर्तृत्वभोक्तृत्वशक्तिमदहंकारोपाधिवशात्किंचित्स्थूलताजायते ततःसद्वितीयत्वेनसवि
शेषतायांस्थूलतासंपद्यते। ततोमनोवचनगोचरत्वेजातेविधिनिषेधगोचरत्वेनसलेपत्वं। रागादिदोषसंसर्गश्च। ततोदेहेंद्रियां 
तःकरणविषयसंबंधेस्थूलतरताभवति। ततोममकारवतोदुःखादिमत्त्वेस्थूलतमत्वमित्येवंसंवृत्यातत्कार्यत्वात्संवृतिसंज्ञकैरहं

कारादिभिश्चसंवलितंशून्यमेवसंसारः। भावनाप्रकर्षादिनामूलसंवृतौध्वस्तायांतत्कार्यप्रवाहेचविलीनेतदुपलक्षितंशून्यमेवमो
क्षइति। शून्यमेवचेन्मोक्षःसंसारश्च। तदामोक्षसंसारशब्दयोःपर्यायत्वमित्यादिकमापद्यतेइत्येतदपिचोद्यमनेनैवपरिहृतमित्या
शयवानाह॥ [६८।१५] संवृत्यैवेति। यद्यपिशून्यमेवसंसारोमोक्षश्च। तथापिसंसृतिरितिमोक्षइत्यपिविशिष्यतएव। कथंस्थितया
चध्वस्तयाचसंवृत्यैव। उपलक्षणभेदादर्थभेदेसतिनशब्दपर्यायत्वादिकमितिभावः। एवमेकात्मवादमुपन्यस्यानेकात्मवादंदर्श
यति॥ [६८।१६] केचिदिति। तेषुशून्यवादिषु। अन्यथाएकात्मवादिमतात्। कथमित्यतआह॥ [६८।१६] संवृत्यैवेति। तुशब्देनैकात्मवादं
स्वाभाविकानेकात्मवादमुपाधिकृतानेकात्मवादंचव्यावर्तयति। संवृत्यानानाभूतयासंवृत्यावच्छिन्नमेवनतुस्वभावतः। संवृ
तेस्तत्कृतावच्छेदानांचमिथ्यात्वान्नानापुद्गलशब्दितमित्युक्तंभवतीतिशेषः। ततःकिमित्यतआह॥ [६८।१६] यस्येति। तत्रानेकेष्वात्मसु
यस्यात्मनस्तुशून्यैकरसताज्ञानाच्छून्याद्वितीयताज्ञानात्सासंवृतिरपगच्छतिमूलसंवृतिर्व्यावृत्ताभवति। अन्यानश्यति। सपुद्गल
त्वात्कर्तृत्वादिरूपान्निर्मुक्तोमहाशून्यत्वमेष्यतीव। यस्तुसंवृत्यावच्छिन्नआत्मासपुद्गलभावेनदुःखानिअलंपरमार्थबुद्ध्यैवानुभ
वति। इतिप्राहुरितिसंबंधः। शून्यवाद्यभिमतमोक्षनिरासेनमायावाद्यभिमतोपिनिरस्तोभविष्यतीत्याशयेनयदुक्तंमायिनोय
थेतिसिद्धांतसाम्यंतदुपपादयति॥ इत्येवमिति। एकजीवत्ववादिनोबहुजीवमताश्चेतिद्विविधामायिनश्चैवद्विविधशून्यवा
दिवदेवमोक्षस्वरूपमाहुः। एकोजीवोयस्मिंल्लोकेसतथोक्तःतस्यभावस्तत्वंतद्वदंतीत्येकजीवत्ववादिनः। बहवोजीवायस्मिंस्त

त्तथोक्तं । बहुजीवमतंयेषांतेबहुजीवमताः । ननुशून्यवादिनःसंवृतिनिबंधनःसंसारस्तन्निवृत्तिश्चमोक्षइत्याचक्षते । मायावा
दिनस्तुमायाहेतुकोयंसंसारस्तनिवृत्तिश्चमोक्षइति । अतोवैषम्यमित्यतआह ॥ [६८।१८] मायेति । याशून्यवाद्यभ्युपगतासंवृतिः
सैवतेषांमायिनांमायाअनाद्यनिर्वाच्यत्वलक्षणस्यावरणविक्षेपादेःकार्यस्यचैकत्वादितिभावः । शून्यवादिनःशून्यंतत्वमाहुः मा
यावादिनस्तुब्रह्म । अतोस्तिवैषम्यमित्यतआह ॥ [६८।१८] निर्विशेषत्वेति । शून्यंब्रह्मेतिचैतयोर्भिदानोविद्यते । कुतःनिर्विशेषत्व
स्यवाचैवद्वाभ्यांद्वयोर्निर्विशेषत्वेनोक्तत्वात् । वैधर्म्यंखलुवस्तुनोभेदकं । तच्चात्रनास्तीतिद्वयोरपिसंमतं । अतःशब्दभेदमा
त्रंनवस्तुभेदइति । अथमतं । सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मविज्ञानमानंदंब्रह्मैवेतिश्रुत्यैवसत्यादिलक्षणंब्रह्मसर्वतोव्यावर्तितंतत्कथंशून्यं
ब्रह्मेतिनोभिदेत्युच्यतेइति । सत्यं सदादिलक्षणैर्ब्रह्मश्रुत्यासर्वतोव्यावर्तितमिति । तत्तुमायावादिमतेनोपपद्यतइत्याशयवा
नाह ॥ [६८।१९] सदिति । सदादिकंचकिमेवनकिमपीत्यर्थः । तथाहिसदादिकंकिंब्रह्मस्वरूपमुतान्यत् । आद्येनलक्ष्यलक्षणभा
वः । अनेकपदवैयर्थ्यंच । नद्वितीयः । अखंडवादित्वात्यथाभवतांसत्यत्वादिकंब्रह्मस्वरूपमपितल्लक्षणंतथाममापिकिंनस्यादि
तिचेन्न । अस्माभिर्विशेषशक्त्यातन्निर्वाहांगीकारात् । परेणतुकुतोनिर्वाह्यमेतत् । मयापिविशेषोंगीक्रियतइतिचेत् । न ।
अखंडवादित्वादिति । यद्यपिसत्यादिपदप्रतिपाद्येवस्तुनिनभेदः । तथापिव्यावर्त्यानामसत्वादीनामस्त्येव । अतस्तद्व्यावृ
त्तिप्रयोजनानितद्वाचीनिवानेकानिपदानिब्रह्मणिवर्ततइत्यभ्युपगमात्कथमस्मन्मतेश्रुत्यर्थनिर्वाहइत्यतआह ॥ [६८।१९] व्यावर्त्येति ।
व्यावर्त्यमात्रभेदस्त्वित्येकदेशोत्कीर्तनेनसकलमप्युक्तमुपलक्षयति । एषाप्रक्रियासमस्ताशून्यवादिनोपिमतेस्त्येवातोनैतयापि

ब्रह्मशून्ययोर्भेदोत्रवक्तुंशक्यते । शून्यवादिनोपिविद्यतइतिकिमापादनेनोच्यते नेत्याह ॥ [६८।२०] अनृतादेरिति । सत्यादिपदार्थ
त्वेनशून्यविशेषणत्वेनचेतिशेषः । मन्यतेशून्यवादी । अपोहपदार्थवादिनोबौद्धाइतिप्रसिद्धमेवेतिहिशब्देनाह । जाड्यसंवृति
दुःखांतपूर्वदोषविरोधियदितिप्रसिद्धंच । आस्तांतावद्ब्रह्मशून्ययोर्विशेषप्रतिपादनं निर्विशेषयोर्विशेषोस्तीतिप्रतिज्ञैवतावदे
षानांगंधत्ते व्याहतत्वादितिभावेनाह ॥ [६८।२०] निर्विशेषत्वंतइति । नैव प्रतिज्ञातुंशक्यतइतिशेषः । ननुमायावादि
नावेदस्यप्रामाण्यंस्वतःप्रामाण्यंनित्यत्वंचांगीकृत्यवेदवाक्यनिर्वाहोयंकृतः । शून्यवादीतुवेदप्रामाण्यमेवनांगीकुरुते । त
त्कथमुक्तंव्यावर्त्यमात्रेति । तत्राह ॥ [६८।३०] प्रामाण्यादीति । शब्दमात्रेणविषमं । अर्थस्तुद्वयोरपिसमएव । तस्माद्वाक्या
र्थनिर्वाहोपिसमइत्युक्तमुपपन्नं । वेदवाक्यपुरस्कारस्तुमायावादिनांच्छद्ममात्रं प्रमेयंतुसमानमेवेतिभावः । कथंफलतःस
मानमित्यतआह ॥ [६८।२१] अतत्वावेदकमिति । वेदइतिवर्तते । सर्वमपिप्रमाणमितिवा । तेनमायावादिनाकथ्यते । अविद्याव
द्विषयाणिप्रत्यक्षादीनिप्रमाणानिशास्त्राणिचेत्यादावितिशेषः । अतत्वावेदकत्वेंगीकृतेपिकुतःसममित्यतआह ॥ [६८।२१] अतत्वावे
दकत्वमिति । यद्यस्मात्सतांविदुषां । नानाविधानिलक्षणानिप्रणयंतोपिपरीक्षकाअतत्वावेदकव्यावृत्तयेप्रयतंतएव । अनु
भूतिःप्रमाणमितिवदताप्यतत्वावेदकाभावाभिमानेनैवप्रयत्नःकृतः । नपुनरतत्वावेदकस्यापिप्रामाण्याभिप्रायेण । अतोमाया
वादिनाभ्युपगतंवेदप्रामाण्यंनामाप्रामाण्यमेव प्रामाण्याभावेचतत्स्वतस्त्वंदूरोत्सारितं । नित्यत्वव्युत्पादनंचव्यर्थमेवेति । न
न्वतत्वावेदकत्वेपियस्यविषयोब्रह्मज्ञानात्प्रागेवबाध्यतेतदप्रमाणं । यस्यतुविषयोब्रह्मज्ञानेनैवबाध्यस्तदतत्त्वावेदकंप्रमाणमिति

विभागः । वेदविषयस्तुब्रह्मज्ञानेनैवबाध्यते । अतस्तस्यप्रामाण्यमित्याशयेनाशंकते ॥ [६८।२१] दीर्घेति । यादीर्घभ्रांतिकारीसाऽतत्वा
वेदकप्रमेतियदिमतंस्यादित्यर्थः । किमिदंलोकवृत्तमनुसृत्योच्यते । किंवास्वसंकेतमात्रेण । आद्येदोषमाह ॥ [६८।२२] रज्जिवति । आ
गमस्यवेदस्यकुतोल्पेनकालेनानिवर्त्यत्वाद्योमहान्मोहस्तत्प्रदत्वतः । अप्रामाण्येविशेषाभावेपितद्धेतुकानर्थातिशयाभिप्रायेणा
धिक्यादित्युक्तमितिभावः । द्वितीयेतिप्रसंगमाह ॥ [६९।१] तलेति । तलमिंद्रनीलंतस्यनैल्यमिवनैल्यंतलनैल्यं । आदिपदार्थस्व
यमेवभाष्यकृद्विवृणोति ॥ [६९।१] छत्रेति । आकाशइतिवर्तते । मानतांव्रजेदितिसर्वत्रसंबध्यते । अल्पकालानिवर्त्यभ्रांतिहेतोः
प्रामाण्यसंकेतंकुर्वताएतेषामपिप्रामाण्यसंकेतःकरणीयोऽविशेषात् । ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यविषयत्वमाश्रित्यायंसंकेतःक्रियते नत्व
ल्पकालानिवर्त्यभ्रांतिहेतुत्वमितिचेत् । (न)ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यविषयत्वोक्त्याप्यस्यैवार्थस्यमायावादिनाविवक्षितत्वात् । अन्यथा
नखलुनागइतिनगइतिवापदात्कुंजरंगिरिंवाप्रतिपद्यमानाभवंतिभ्रांताइतिवर्णदैर्घ्यादिज्ञानंकथमुदाहरेत् । किंचैवंविधंवेदप्रा
माण्यंशून्यवादिनाप्यंगीकृतमेवेतिकुतोयंविशेषः । नसर्वस्यापिवेदस्यमायावादिनातत्वावेदकत्वमुच्यतेकिंनामविधिप्रतिषेध
विषयस्य अद्वितीयंतत्वंप्रतिपादयतस्तत्वमसीत्यादेर्महावाक्यस्यनिर्विशेषंसच्चिदानंदात्मकंतत्पदार्थंप्रतिपादयतोयत्तदद्रेश्यम
ग्राह्यं सत्यंज्ञानमित्यादेरवांतरवाक्यस्यचतत्वावेदकत्वमंगीक्रियतएव । नचैवंशून्यवादिनाइत्यतःकथंसाम्यमित्यतःशून्यवा
दिनाप्येवमेवांगीक्रियते तत्वावेदकत्वंहिनविषयविसंवादाभावातिरिक्तंकिंचिदस्ति । वाक्यद्वयार्थस्यचाविसंवादःशून्यवादिना

प्यंगी(कृत)क्रियतएवेत्याशयवान्महावाक्यार्थांगीकारंतावद्दर्शयति ॥ [६।१।१]निर्भेदत्वंत्विति । तेनशून्यवादिनापि सदेत्यनेनस्व यमेवनास्मदापादनेनेतिसूचयति । अवांतरवाक्यार्थांगीकारोपिद्वयोःसमानइतिदर्शयन्निर्विशेषत्वंतावदुभयसंमतमित्याह ॥ [६।१।२]सत्त्वेति ।तत्वस्येतिशेषः। उभयोर्मायावादिशून्यवादिनोःमतःसंमतः सत्यत्वमपिशून्यवादिनांगीक्रियतइत्याशयेनशून्यंना मासत्तस्यसत्वंकथमित्यतआह॥ [६।१।२]नहीति। सत्प्रतियोगित्वंसद्विरोधित्वमसत्वं तेनचशून्यवादिनापि। निर्विशेषत्वाभिप्रायेण शून्यमित्युच्यते नासत्वाभिप्रायेण तत्वमित्यंगीकारादितिभावः। आनंदतापिशून्यवादिनाभ्युपगम्यतइतिवक्तुंमायावाद्यभ्यु पगतामानंदतांतावदनुवदति ॥ [६।१।३]नचेति। दुःखविरोधित्वमेवानंदत्वंनतुधर्मरूपंकिमपीत्यर्थः। हिशब्देनानृतजडविरोधीत्या दितत्प्रसिद्धिंसूचयति। ततःकिमित्यतआह ॥ [६।१।३]शून्येति । तत्समानमितिशेषः । जाड्यसंवृतिदुःखांतपूर्वदोषविरोधियदि त्यादितद्वचनात् । ज्ञानत्वांगीकारंदर्शयति ॥ [६।१।३]ज्ञानमिति। ज्ञानंचजाड्यविरोधिस्वरूपमेवोच्यतेमायिना। तच्छून्यवादिनोपि समानमित्यर्थः। स्यादेतत् । मायावादिनाब्रह्मणोनिर्विशेषत्वादिकमंगीक्रियते शून्यवादिनातुशून्यस्य तत्कथंसाम्यमित्यतोमै वंब्रह्मशून्ययोर्भेदाभावस्योक्तत्वादित्याह ॥ [६।१।३]धर्माइति। ततोव्यावर्तकाभावात्तयोर्ब्रह्मशून्ययोःकोविशेषःकिंकृतोभेदः स्यात् । ननूक्तविधमद्वैततत्वंसूत्रकारस्यसिद्धांतएव । तत्कथंदूषणायतदनुवादःक्रियतइत्यतआह ॥ [६।१।४]एतादृशानामिति । शून्यपक्षसदृशपक्षाणां । कथं तद्विरुद्धस्यस्वपक्षस्यसाधनेनैवार्थात् । एतदुक्तंभवति । नाद्वैतंसूत्रकारस्यसिद्धांतः । तेनतस्यदूषितत्वात् । पृथगुपदेशादित्यादिनातद्विरुद्धस्यार्थस्यसाधितत्वात् । नहितस्यदुष्टतामननुसंदधत्तद्विरुद्धंसाध

यतीतिसंभवतीति । नकेवलमर्थाद्दूषणंकृतंकिंतुनाभावउपलब्धेरित्याद्युक्तितोपीत्याह ॥ [६१४]नाभावइति । एवंसप्रभेदंशू
न्यवाद्यभिमतंमोक्षमनूद्यसाधारणदोषेणतावद्दूषयन्यःशून्यवादिना प्रदीपस्येवनिर्वाणंविमोक्षस्तस्य(तायिन)भाविनइत्यात्म
विनाशोमोक्षउक्तस्तंदूषयति ॥ [६१५]आत्मेति । मोक्षइतिवक्ष्यमाणसिंहावलोक(नन्यायेनेहा)नेनेहापिसंबध्यते । आत्मनोऽ
भावेविनाशेसतिमोक्षःकःकिंसंबंधीपुमर्थः । एतदुक्तंभवति । आत्मविनाशलक्षणोमोक्षःकिमात्मनःफलमुतानात्मनः ।
नाद्यः । तस्याभावात् । नहिफलिनोऽभावेफलमुपपद्यते । धर्मादिषुतथादर्शनात् । नद्वितीयः । आत्मनाशेनात्मनोप्यभावा
त् । भावेप्यपुरुषार्थत्वप्रसंगात् । अनात्मनस्तेनोपकाराभावाच्चेति । नन्वात्मनएवायं धर्मादिवदभ्युदयत्वाभावादसमान
कालताप्युपपद्यतइत्यतआह ॥ आत्मेति । मोक्षःकःपुमर्थःपुमर्थोनभवेदित्यर्थः । तत्रहेतुमाह ॥ [६१५]इष्टस्येति । इष्टोत्कर्षपरं
परायाःपर्यंतोयतःसर्वमात्मार्थतयेष्टं । आत्मात्वनन्यार्थतया इष्टमात्रस्यवित्तादेर्विनाशंपुरुषोनार्थयते। किमुतेष्टतमस्यात्मनः।
यद्वात्माभावेसतिमोक्षःकःपुमर्थःकिमिष्टावाप्तिरूपोथानिष्टनिवृत्तिरूपइत्यर्थः । नाद्यः । तत्रहेतुरिष्टस्येति । सर्वस्याप्यात्मेतर
स्येष्टस्यात्मावधिराश्रयोयतः । आत्मार्थंहिसर्वमिष्टं । सचेन्नस्यात्तदाकस्यायंपुरुषार्थःस्यादित्यर्थः । नद्वितीयः । तत्रहे
तुरिष्टस्येति । अनिष्टनिवृत्तिरपिपुरुषार्थोभवंतीतदास्या द्यदीष्टंनविहन्यात् । तद्विघातेपिवायदिमहतोनिष्टस्याविघातिनी
स्यात् । तथालोकेदर्शनात् । नहिकश्चिन्महदिष्टंविनाश्यालपानिष्टनिवृत्तिंकुर्वाणःप्रेक्षावानुपलभ्यते । आत्माचसर्वतोपीष्टत
मः । तद्विघातेनभवंत्यनिष्टनिवृत्तिःकथंपुरुषार्थोभवेत् । रोगादिपीडिताउद्बंधनादिनात्मविनाशंकुर्वंतोदृश्यंतइतिचेन्न । रो

गाद्यायतनदेहपरित्यागेनात्मानंनिर्दुःखीकर्तुमेवतेषांप्रवृत्तेः । निर्दुःखोभूयासमितिहिसर्वस्याशीः । नतुनभूयासमिति । देहा
त्मविवेकज्ञानविधुरास्त्वात्मनाशायैवप्रयतंतइतिचेन्न । तेषामप्रेक्षावत्त्वेनात्रानुदाहार्यत्वात् । उपपादितंचैतत्यत्पशवोपिदे
हात्मविवेकज्ञानवंतइति । ननुदुःखात्यंतनिवृत्तिस्तावदवश्यमेष्टव्या । साचकारणनिवृत्त्यैवभवतिनान्यथा । कारणंचदुःख
स्यात्मैव । अधर्मार्जनादाधारत्वाच्च । तत्कथमात्मनाशेनशून्यभावापत्तिर्नेष्यतइतिचेत् । मैवं । नह्यात्मैवदुःखकारणं । किं
तुजागरएवभावात्सुप्तावभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यांशरीरेंद्रियविषयवेदनादिकमपि । ततोज्ञानभोगाभ्यांकर्मणिक्षीणेनिर्बीज
स्यदेहादेरनुत्पादेसामग्रीवैकल्येनदुःखानुत्पादस्यसंभवात्किमात्मनाशकल्पनया । कुतोविनिगमनमितिचेत् सर्वस्याप्यात्मा
र्थत्वात् । आत्मनश्चात्यंताभ्यर्हितत्वादितिब्रूमः । विप्रकृष्टव्ययेनहिसाध्यासिद्धौसन्निकृष्टव्ययंप्रेक्षावंतःकुर्वंति । तस्मादा
त्मार्थेपृथिवींत्यजेदितिन्यायेनदुःखंजिहासतात्मावधिकस्यैवकारणस्यमोक्षएष्टव्योनत्वात्मनोपीतियुक्तमुत्पश्यामः । तदेतत्सू
चयन्विपक्षेबाधकमाह ॥ यदीति । यद्यस्मदभिमतप्रकारेणात्मावधिर्मोक्षोनभवेत् । आत्मव्यतिरिक्तानांदुःखकारणानांदे
हादीनामेवनिवृत्तिरात्मनस्तुस्वरूपेणावस्थानमितिपक्षोयदिनस्यादित्यर्थः । आत्मनोपिशून्यतापत्तिर्यदिस्यादितियावत् । त
दाघटशून्यतापिदेवदत्तस्यमोक्षःस्यात् । तथाचसाधनानुष्ठानवैयर्थ्यं । घटशून्यतायाःपारिव्राज्यादिकारणानपेक्षत्वात् । ननु
कुतोयंप्रसंगःअविशेषादितिचेन्न । आत्मशून्यताघटशून्यतेतिभवद्भिरेवविशेषस्योक्तत्वादित्यतआह ॥ कल्पितत्वादिति ।
नखल्वत्रशून्यताशब्देनाभावोभिधीयते । भावार्थप्रतियोगित्वंभावत्वंवानतत्वतः । यस्येत्यभिधानात्किंतुनष्टआत्माघटश्च ।

तौचाप्रामाणिकौ । नचतथाविधयोर्विशेषाःप्रामाणिकाःसंभवंति । नहितुरगशृंगंशशशृंगंचव्यावर्तकधर्मवतीइतिसंभवति । तस्मादात्मशून्यताघटशून्यतेतिव्यवहर्तृभिःकेवलंव्यवहारार्थंविशेषाःकल्पिताइत्यंगीकार्यं । तथाचनाविशेषोसिद्धइति । दूषणातिदेशार्थंप्राङ्मतसाम्यमुपपादितं । अतःशून्यवादिनांदूषणंमायावादिनामतिदिशति ॥ [६।१६]मायिनोपीति । तदित्यात्माभावइत्यादिनोक्तंसमस्तंपरामृशति । स्यादेतत् । नात्मनाशोमायावादिनोच्यते । येनेष्टनाशादपुरुषार्थत्वंमोक्षस्यस्यात् । नापिशून्यतापत्तिः । यतोघटशून्यतापिमुक्तिर्भवेत् । किंनामजीवभावापगमेनब्रह्मभावाविर्भावः । ब्रह्मचपरमानंदात्मकमितिभवत्येवतद्भावःपुरुषार्थइति । मैवं । कोयंजीवभावोनाम कश्चब्रह्मभावः । यद्यविद्याकामकर्मादिबद्धत्वंजीवत्वंपरमानंदभोक्तृत्वंचब्रह्मत्वमित्यभिधीयतेतदानुज्ञयावर्तामहे । नचैवंपरस्यपंथाः । यदेतत्कर्तृत्वभोक्तृत्वशक्त्युपेतंसाकारंदेहादिव्यतिरिक्तंरूपमहमितिसाक्षिसिद्धं तदपगमस्यपरेणेष्टत्वात् । इदमेवचरूपंपरमेष्टमनुभूयतइतिकथंनोक्तदोषः । आनंदरूपतोपपादनायपरेणाप्यस्यैवरूपस्यपरमप्रेमास्पदतायाउपपादितत्वात् । नह्येतस्माद्रूपाद्विविक्तंकिमपिनिराकारंरूपमनुसंधायमानभूवंभूयासमितिलोकआशास्ते । चक्षुषीनिमील्यतथेतिवदतस्तुकःप्रतिमल्लः । संवलितरूपेतदप्यस्तीत्यतइयमाशीरितिचासत् । तस्यसर्वथाप्यबुद्धिस्थत्वात् । आशासनंचसाकारमेव । निराकारस्यतदनुपपत्तेः । नचान्यस्यान्यस्मिन्निरुपाधिकःप्रेमासंभवतीतीदमेवेष्टतमं । एवंतर्हिदेहादिसहितत्वस्यापीष्टत्वात्तन्नाशेनभवतामपिमोक्षस्यापुरुषार्थत्वंस्यादितिचेन्न । परमेष्टलाभहेतोरल्पेष्टनाशस्यापिपुरुषार्थत्वेनलोकेदृष्टत्वात् । ब्रह्मभावश्चनशून्यभावाद्भिद्यतइत्युपपादितं । आनंदरूपताचवाङ्मा ॥६३३॥

त्रमित्युक्तमेव । किंचानंदत्वमपिनपुरुषार्थः । नहिकश्चिदानंदोभूयासमित्याशास्ते । किंतुतमनुभूयासमिति । नचानुभाव्यत्वंपरेणेष्यते । अनुभवितुरन्यस्याभावात् । स्वस्मिन्कर्मकर्तृभावानभ्युपगमात् । अपिचानंदत्वंप्राक्सिद्धमितिनपुरुषेणार्थनीयं । प्रागविद्यावृतंनप्रकाशते पश्चादविद्यावरणापगमेप्रकाशतेतोनैवमितिचेन्न । प्रागपिस्वरूपस्यस्वयंप्रकाशमानताभ्युपगमात् । तन्मात्रस्यचानंदस्याप्रकाशानुपपत्तेः । प्रकाशमानोप्यानंदोनविशदःप्रकाशतइतिचेन्न । निर्विशेषत्वात् । वैशद्यावैशद्ययोश्चविशेषनिबंधनत्वात् । यद्धिसहविशेषैःप्रकाशतेतद्विशदमुच्यते । यत्तुसाधारणधर्मैःसहतदविशदमिति । अविद्यावरणापगमेप्रकाशतइतिचकोर्थःकिंप्रतीयतइतिउतप्रत्येतीति । नोभावपि । अनंगीकारात् । प्रदीपःप्रकाशतइतिकोर्थइतिचेत् । भास्वररूपवान्वर्ततइतिनकिंचिदेतत् । तदिदंसूचितंहिशब्देन । ननुनिर्विशेषांशून्यतांमोक्षमाचक्ष्महे । तत्प्रत्ययोपिहिव्यवहारार्थमेवोपादीयते नतुकमपिधर्मंप्रतिपादयति । घटशून्यतातुसविशेषा घटेनविशेषितत्वात् । तत्कथमतिप्रसंगइतिचेन्न । विवक्षितायाअपिशून्यतायाएवमेवात्मशून्यतेत्यात्मनाविशेषितत्वेनसविशेषत्वदर्शनादमोक्षत्वप्रसंगात् । अथैवमात्मशून्यतायाविशेषेदृश्यमानेपिकेनचिदभिसंधिनानिर्विशेषतोच्यतेतत्राह ॥ [६।१६]दृश्यमानइति । मोक्षत्वेनाभिमतस्यशून्यभावस्येतिशेषः । चेच्छब्दःस्यादित्यर्थे । भावशब्दःकर्तृसाधनः । एवंतर्हिघटशून्यतापितेनैवाभिसंधिनानिर्विशेषास्यादित्यतिप्रसंगतादवस्थ्यमिति । पूर्वपक्षिणोभिसंधिमुद्घाटयति ॥ [६।१६]पाश्चात्यश्चेदिति । आत्मशून्यभावःपाश्चात्योविशेषरहितइतिचेदित्यर्थः । पाश्चात्यत्वंचात्रव्यवहारापेक्षया । ततश्चैतदुक्तंभवति । इदानींनिरूपणसमयेव्यवहारार्थकल्पितेनैवविशेषेणात्मशून्यभावःसविशेषइवा

भाति । अक्रियमाणेतुनिरूपणेस्वरूपेणनिर्विशेषएवेति । सिद्धांतिनोऽभिसंधिमुद्धाटयति ॥ ६१।६ अनागतइति । एवंतर्हिघटशू
न्यभावोपिनिरूपणएवसविशेषोदृश्यते । निरूपणमनागतोप्राप्तस्तुनिर्विशेषएवेत्यस्माभिरपिशक्यतेवक्तुमित्यर्थः । किंचोक्त
रूपेशून्यवादिमायावादिभ्यामुत्प्रेक्षितेमोक्षेनर्किंचित्प्रमाणमस्ति । तथाहि । नतावदत्रप्रत्यक्षंप्रमाणं । प्रत्यक्षाविषयत्वादस्या
र्थस्य । नाप्यागमः । वेदाद्यागमस्यशून्यवादिनाप्रमाणत्वेनानभ्युपगमात् । तदीयागमस्यास्माभिरनंगीकृतत्वात् । मायावा
दिनंप्रतितुवक्ष्यामः । तस्मादात्मशून्यतापुरुषार्थोदुःखनिवृत्त्युपयोगित्वाच्छरीरादिशून्यतावदित्यनुमानमेववक्तव्यं । यथोक्तं
नतैर्विनादुःखहेतुरात्माचेत्तेपितादृशाः । निर्दोषंद्वयमप्येवंवैराग्यंचद्वयोस्ततः । तदिदंसत्प्रतिपक्षतयानानुमानमित्याह ॥
६१।७ नमोक्षइति । विमतःशून्यभावोब्रह्मभावोवानमोक्षइतिप्रतिज्ञा । यस्माददेहइतिहेतुःअदेहत्वादिति । घटशून्यतायथेति
दृष्टांतः । योनुमामात्रमानकःसइत्युक्तेकिंवदेदित्यनेनोक्तविधयाप्रमाणांतराभावंततएवस्वानुमानस्याबाधितविषयत्वंचसूचय
ति । अत्राहमायावादी । नेदंप्रत्यनुमानंमानंविदेहावस्थैवमोक्षइतिश्रुतिसद्भावेनकालातीतत्वात् । किंचश्रुत्यैवब्रह्मभावावि
र्भावोमोक्षइत्युक्तत्वात्किमनुमानेनेति । तत्राह ॥ ६१।७ नचेति । अत्रानुमानविषये श्रुतिमालंब्यदूषणंनवदेत् । तथात्रस्वाभिमतेमो
क्षेश्रुतिंप्रमाणंनैववदेदित्यर्थः । कुतइत्यतआह ॥ ६१।७ पूर्वेति । तस्यमायावादिनोमतेश्रुतेरमानत्वात् कथं प्रामाण्यादिचवेदस्ये
त्यादिनापूर्वोक्तेनैववर्त्मना । ननुनसर्वोवेदोऽतत्वावेदकःकिंतुविधिनिषेधात्मकएव । अतथाभूतास्तुवेदांतास्तत्वावेदकाइति ॥६३४॥
चेन्न । सर्वधर्मोज्झितस्यास्यकिंशास्त्रेणाधिगम्यतइत्यादिनापूर्वोक्तेनैववर्त्मनाअत्रतत्वेश्रुतेरमानत्वात् । अस्तुवाकथंचिच्छ्रुतिः

प्रमाणं । तथापिनास्मदनुमानस्यतद्बाधइत्याह ॥ [६९/८] नचेति । मुक्कावितिशेषः । तथातदभिमतमोक्षवादिनीत्यपिग्राह्यं । अ
शरीरंवावसंतंनप्रियाप्रियेस्पृशतइत्यादिश्रुतिसद्भावात्कथमदेहत्ववादिनीश्रुतिर्नास्तीत्युच्यतेइत्यतआह ॥ अदे[६९/८]हत्वमिति ।
यदस्यांश्रुतावदेहत्वमुच्यतेतत्प्राकृतशरीरराहित्यमेव । नतुसर्वथाप्यदेहत्वं । प्राकृतशब्देनजडमुपलक्ष्यते । तद्राहित्यंचचतुर्थपा
दोदितप्रकारेणज्ञातव्यं । एवंब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीत्यादिश्रुतिराशंक्यव्याख्यातव्याच । अशरीरत्वश्रुतेःकुतोर्थसंकोचःक्रिय
तइत्यतआह ॥ मोक्षे[६९/८]इति । सतत्रपर्येतिजक्षन्क्रीडन्रममाणःस्त्रीभिर्वायानैर्वाज्ञातिभिर्वाऽज्ञातिभिर्वेतिश्रुतिर्मोक्षेस्वयादिभो
गंब्रूते । नचाशरीरस्यासौसंभवतीत्यतःसंकोचइत्यर्थः । परकीयानुमानस्यप्रतिपक्षांतरमाह ॥ निर्दुः[६९/९]खत्वादिति । तच्छून्य
त्वंब्रह्मत्वंवामोक्षोनभवतिनिर्दुःखत्वात्प्रतिपन्नंघटशून्यत्वंयथेतिचानुमायाःकिंदूषणंस्यान्नकिमपि । शून्यशब्देनतदंगीकारवा
न्लक्ष्यते । शू(न्यंचमा)न्यश्चमायीचेतिद्वंद्वः । यद्वाशून्यंचमायाचेतिद्वंद्वः । तेविद्येतेययोरितिव्रीह्यादिलक्षणइनिः । तत्रचतदं
तविधिरिष्यते । प्रतिपक्षांतरमाह ॥ [६९/१०] दुःखमिति । मोक्षइतिशून्यंब्रह्मचोच्यते । प्रतिवादिभ्यांतथाभ्युपगतत्वात् । समोक्षो
दुःखात्मास्यात्दुःखादभिन्नत्वात् । दुःखप्रतियोगिकभेद(रहितत्वा)शून्यत्वात्प्रसिद्धदुःखवदित्यर्थः । शून्यब्रह्मणोर्दुःखत्वे
तद्भावापात्तर्नपुरुषार्थइतिसिध्यति । अपिशब्दःप्रतिपक्षांतरसमुच्चयार्थः । असंशयमितिव्याप्तेर्निश्चितत्वमाचष्टे । दुःखप्रति
योगिकभेदाभावःकुतइत्यतआह ॥ [६९/१०] भेदइति । दुःखात् शून्यब्रह्मणोरितिशेषः । तथाचापसिद्धांतइतिभावः । किंचदुःखा

पायस्यात्मनाशेनविनादेहादिनाशेनापिसंभवादन्यथासिद्धिश्चानुमानस्य । शरीरादिशून्यतापिनदुःखध्वंसोपयोगित्वात्पुरुषा
र्थः । किंनामात्मनोनिर्दुःखतांप्रतिहेतुत्वात् । नहिदुःखंनश्यत्विविति कश्चिदाशास्ते । अपितर्हिनिर्दुःखःस्यामिति । ननुशून्य
भावोब्रह्मभावोवाभवतांसिद्धश्चेदपसिद्धांतः नचेदाश्रयासिद्धिरितिचेन्न । परानुमानेप्यात्मशून्यतायाअसिद्धत्वेनाश्रया
सिद्धेः । इयांस्तुविशेषः । यत्परप्रसिद्धिमात्रेणप्रतिपक्षःसंभवतीति । ननुभोगश्रुतिःसगुणमुक्तिविषयास्त्विवतिचेन्न । परंज्यो
तिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतइत्युक्तविरोधात् । निर्दुःखत्वान्मोक्षोनभवतीतिविरुद्धमितिचेत् । परमेष्टस्यात्मनोनाशः
पुरुषार्थइतिकथंनविरुद्धं । अथसतोदुःखाद्भेदेसद्वैततास्यात् । दुःखंतुमिथ्येतिचेन्न । अनुभवविरोधादेरुक्तत्वात् । बहुजीव
वादिनंप्रतिनांतिममनुमानमितिनकुचोद्यावकाशः । तदेतत्सर्वमभिसंधायोपसंहरति ॥ [६।१।१] ईत्यांदीति । सहैवेतिसंबंधः । वि
ज्ञानवाद्यभिमतंमोक्षस्वरूपमप्युक्तदूषणातिदेशेनदूषयति ॥ [६।१।११] एवंमिति । शून्यवादिमायावाद्यभिमतमोक्षवद्विज्ञानवाद्यभिप्रे
तोपिमोक्षोहेयइत्यर्थः । ननुविज्ञानवादिनोविज्ञानंतत्वमाहुःतस्यापिक्षणिकत्वंस्वकर्मकप्रकाशकत्वलक्षणंस्वप्रकाशत्वंच ।
नचैवंपूर्वकावित्यतोवैषम्यात्कथमतिदेशइत्यतआह ॥ [६।१।११] ज्ञांनेति । ज्ञानमात्रंचासौविशेषश्चज्ञानमात्रविशेषः । तमितिद्वि
तीयार्थेतसिः । यस्माज्ज्ञानमात्रविशेषंतस्यज्ञानस्यभंगुरत्वादिविशेषमप्यपहायविज्ञानवादोप्यद्वैततामतंज्ञातव्यं । नविद्यते
द्वैतंयस्यतत्वस्यतदद्वैतंतस्यभावोऽद्वैतता । तस्याःमतमद्वैततामतं । ततःकारणादुक्तदोषोपिसमोभवेत् । इदमुक्तंभवति ।
अस्तुविज्ञानवादस्यपूर्वस्मात्कश्चिद्विशेषः । तथापिसःप्रकृतानुपयोगित्वान्नादरणीयः । मोक्षस्वरूपंतुप्रकृतंसमानं । प्रतिपन्नंजी

वभावंविहायाद्वितीयविज्ञानत्वापत्तिर्मुक्तिरितिविज्ञानवादिनाप्यंगीकृतत्वात् । अतोयुक्तएवातिदेशइति । यद्वाज्ञानमात्र
विशेषंतस्यभंगुरत्वादिविशेषंचापहायविज्ञानवादोपिसाक्षाददद्वैततामतंज्ञातव्यइत्यनेनेदमभिप्रैति । नकश्चिद्विज्ञानवादस्य
पूर्वाभ्यांविशेषः । ज्ञानमितिविशेषस्यशब्दमात्रत्वेनहेयत्वात् । नहिज्ञानत्वंनामधर्मोभ्युपगम्यतेपरेण । भंगुरत्वादिकंतुतेनैव
कल्पितमित्युक्तत्वाद्धेयमेव । नतुवस्तुतोमतभेदहेतुः । यथोक्तंतत्रसंततिभेदश्चेत्यादि । अतोयुक्तोतिदेशइति । अतिदेशप्रका
रस्तुस्पष्टएव । अनुमानांतरमपितन्निरासार्थमाह ॥ [६।१।१२] कालेइति । मोक्षकालोऽद्वितीयज्ञानवान्नभवतीत्यर्थः । प्रतिपन्नवत्व
र्तमानकालवत् । रोधाद्विरोधात् । तादृक्मोक्षरूपंयस्यात्मनोसौतादृङ्मोक्षरूपस्तस्यभावस्तत्ता । ज्ञानातिरिक्तस्यकल्पितत्वा
द्वर्तमानकालोपिकेवलज्ञानीतिचेन्न । मुक्तिसंसारयोरविशेषापत्तेः । यस्तुविशेषोंगीक्रियतेतदभावएवानेनसाध्यते । ज्ञानव्य
तिरिक्तंकिमपिनास्तीतिमतेकालोपिनास्त्येव अतःकिमाश्रयानुमानप्रवृत्तिरित्यतआह ॥ [६।१।१३] यदीति । आहविज्ञानवादी तदाक
दाकालोनेतिप्रश्नेपरेणकृतेसतिकिमुत्तरमसौवक्ष्यति । निरधिकरणस्याभावस्यनिरूपयितुमशक्यत्वात्कालोनेत्येतदपिदुर्निरूपमा
पद्येतेत्यर्थः । मोक्षावस्थायांकालोनेत्युत्तरंवक्ष्यामीत्याशंक्याह ॥ [६।१।१३] यदेति । वदेत्कालाभावाधिकरणत्वेनेतिशेषः । तर्हिसामोक्षा
वस्थापूर्वानुमानेपक्षतांव्रजेत् । पक्षशब्देनतदेकदेशोधर्मीलक्ष्यते । मोक्षावस्थानकेवलज्ञानवतीतिप्रतिज्ञास्यतइत्यर्थः । एवंत
र्हिकालत्वादितिहेतुःस्वरूपासिद्धःस्यादित्यतआह ॥ [६।१।१३] अवस्थात्वादिति । यदावस्थापक्षीक्रियतेतदावस्थात्वादित्येवहिहेतुरु
च्यतेनकालत्वादित्यतोनोक्तदोषः । एवंसंसारावस्थैवदृष्टांतीक्रियतइतिनदृष्टांतदोषोपीतिवाच्यं । प्रथमोक्तपक्षहेतुदृष्टांतानांत्या

गेप्रतिज्ञाहानिःस्यादितिचेत्।मैवं। कालाभावस्यावस्थामधिकरणंवदतानकिंचिदात्महितमाचरितं । अनुमानांतरविरोधस्या
परिहार्यत्वात् । नहिप्रतिवादिनिग्रहमात्रेणविरुद्धंतत्वंव्यवतिष्ठते । माहिभूत्कस्मिंश्चिदनुमानेसद्दूषणद्वयेनदूषितेऽधिकत्वेनच
प्रतिवादिनिनिगृहीतेतस्यसदनुमानत्वंइतिप्रदर्शनार्थमेवानुमानांतरमुपन्यस्तं । वस्तुतस्तुकालाभावमेवनिराकुर्मइत्याशयवा
नाह॥[६१।७३] सापीति । मोक्षावस्थांकालाभावस्याधिकरणत्वेनवदतासामोक्षावस्थापिकदेतिकेनचित्पृष्टेभावनापरिपाकोत्तरकालइ
त्यवस्थाधिकरणत्वेनकालएववक्तव्यः। नह्येवंकदापिनप्रष्टव्यमितिनियामकस्ति। ततःकालस्यसर्वथाऽपरिहार्यत्वादकालत्वंका
लाभावोनभवेत् । तथाचतदाश्रयेणप्रथमानुमानमपिप्रवर्त्स्यतीति । ननुकालाभावादाश्रयासिद्धमाद्यानुमानंयदत्रोक्तंकदे
तितदसत्।प्रतियोग्यधिकरणमेवह्यभावस्याधिकरणं।नचकालस्यकालोधिकरणंयेनतदभावःकालाधिकरणःस्यात्। अतःकदे
तिप्रश्नएवानुपपन्नः। किमुत्तरेणेतिचेत्। एवंतर्हिकालविशेषमधिकरणत्वेनानुपादायकालंनिषेधतासामान्यनिषेधएवकृतःस्या
त्।ततःकिमित्यतआह ॥[६१।७४] नेति।कालोनेतिसामान्यतोनिषेधेक्रियमाणेहिकालस्यस्वरूपमेवनिषिद्धंस्यात्।तथाचकालंगच्छति
विषयीकरोतीतिकालगाप्रमासाक्षी(निरु)विरुणद्धि।सहिपूर्वोत्तरकोटिरहिततयाकालसद्भावंगृह्णातीति। नकेवलमयंसाक्षिविरो
धोविज्ञानवादिनःकिंनामपूर्वाभ्यांसहत्रयाणांचेत्याह ॥ [६१।७५] समश्चेति । उक्ताःप्रत्युक्ताः। ननुकथंशून्यवादिमायावादिनोरयंसा
क्षिविरोधः॥ ताभ्यांकालाभावस्यानभ्युपगतत्वात् । यथाहिलोकेऽनेकेषुमायामयान्गजतुरगादीन्पश्यत्सुयस्यकारणविशेष
णमायापगच्छतिसएवतान्नपश्यति अन्येतुपश्यंत्येव । तथाद्वैतदर्शनकारणमज्ञानंयस्यापगतंसएवतन्नपश्यति । अन्येषांतुका

लादिप्रपंचदर्शनमनुवर्ततएवेतिखलुताभ्यामभ्युपेतमित्यतआह ॥ [६१।१५] एकेति । सत्यमेवं बहुजीववादिनःशून्यवादिनोमाया
वादिनश्चमतं । नचतयोरस्माभिःसाक्षिविरोधोभिहितः । किंतर्ह्येकमुक्तिरेवसर्वमुक्तिःएकस्मिन्मुक्तेनाकिंचिदवशिष्यतइत्ये
कजीववादपक्षेतुमुक्तौकालाभावाभ्युपगमादियंप्रमासाक्षिरूपाकुपिताविरोधिनीभवत्येव । शून्यवादिमायावादिनौप्रतिसाक्षि
विरोधाभिधानमसंगतं । कालाभावाभ्युपगमेपीदानींतस्याप्रस्तुतत्वादित्यतआह ॥ [६१।१५] कालमिति । इयंप्रमेतिवर्तते । आधा
योपपाद्य । अयमभिसंधिः । अद्वितीयस्यशून्यस्यब्रह्मणोवावस्थानंमुक्तिरितितावदेकजीववादिभ्यांताभ्यामभिधीयते । तत्र
वयंब्रूमः । कालसद्भावान्नाद्वैतत्वमुपपद्यतइति । तत्रपरःकालोपिनास्तीतिवदतितदासाक्षिविरोधोभिधीयतइत्येतांसंगतिमा
श्रित्यातिदेशःकृतोनत्वाश्रयासिद्धिप्रसंगेनेति । वादित्रयसाधारणमनुमानांतरमाह ॥ [६१।१६] विमतइति । कालःप्रपंचवानित्युक्ते
सिद्धसाधनतास्यात् । अतोविमतइत्युक्तं । मोक्षकालइत्यर्थः । तस्यस्पष्टीकरणायकालइत्युक्तं । कालाभावस्यानुपदमेव
निरस्तत्वान्नाश्रयासिद्धिः । प्रपंचोवियदादिःप्रतिपन्नोवर्तमानःकालः । पूर्वोक्तमेवेदंकुतःपुनरुच्यतइत्याशंकानिरासायो
क्तमन्यानुमाचेति । यद्यपिद्वयोर्धर्म्यादिकंप्रयोजनंचसमानं । तथापिपूर्वमद्वैतनिषेधमुखेनप्रवृत्तं । इदंतुप्रपंचविधिमु
खेनेतिभेदः । जीवस्यमुक्तस्य । उक्तातिदेशेनाद्वैतमतांतराणिदूषयति ॥ [६१।१६] कालेति । यद्यदनुविद्धंप्रतीयतेतत्तत्रा
रोपितं । तथेदमाकारेरजतं । कालानुविद्धंचसमस्तंप्रतिभाति । तस्मात्तत्रैवारोपितं । सएवतुपरमार्थः । अतस्त
न्मात्रावस्थानंमुक्तिरितिकालैकत्ववादिनः । एवमेवशब्दैकत्ववादिनोवैयाकरणाःप्राहुः । यथा नसोस्तिप्रत्ययोलोकेयःश

सु०१०७

ब्दानुगमाद्दते । अनुविद्धमिवज्ञानंसर्वंशब्देनगम्यतइति । शैवैकदेशिनःस्वागममाश्रित्येश्वरैकत्वमाहुः । कथंनिराकृता
नीत्यतआह ॥ [६१।१७]तेषांचेति । तेषांशून्यवादिप्रभृतीनांएतेषांचपक्षस्तावत्समानएव । शून्यादिशब्दभेदस्याप्रयोजकत्वात् ।
प्रतिपन्नस्वरूपजीवविनाशादेःसर्वैरभ्युपगतत्वात् । अतःपरमेष्टनाशेनापुरुषार्थत्वमित्यादिदोषोपिसमानएवेति । अनुमानंतुप्र
त्यक्षविरोधादिनादुष्टमेव । तथागमोपीतिस्फुटत्वान्नोक्तं । वैभाषिकसौत्रांतिकाभिमतंमोक्षंनिरूपयति ॥ [६१।१७]ज्ञानमिति । एवशब्दे
नविषयसंबंधंव्यावर्तयति । इष्यतेमुक्तौ । अयमर्थः । ज्ञानमेवात्मातच्चज्ञानंस्वभावेनैवभंगुरं । अतएवक्षणिकं । तत्संतानस्तुनित्यः ।
तस्यानादिवासनावशाद्योविषयोपरक्तस्योत्पादःससंसारः भावनाप्रकर्षवशेनवासनायामुत्सन्नायांयोविषयोपप्लवंविनाशुद्धस्यै
वोदयःसमोक्षइत्युभयसमानं । सौत्रांतिकास्तुसंसारेसाकारत्वंमुक्तौनिराकारत्वंचविशेषमाहुरिति । निराकरोति ॥ [६१।१८]तत्रापीति ।
विमतःकालोननिर्विषयैतज्ज्ञानसंततिमान्कालत्वादिदानींतनकालवदित्यादिरुक्ताउक्तसरूपाअनुमारिपुर्विरोधिनीत्यर्थः । अ
नुमानांतरमाह ॥ [६१।१८]मोक्षइति । शुद्धविज्ञानसंतानी(ति)निर्विषयचित्संतानसंबंधी । कालगतत्वतःकालसंबंधित्वात् ।
प्रतिपन्नःसंसारः । तदुत्तरंतत्पक्षस्यदूषणं । अप्रामाणिकश्चायंमोक्षःपूर्ववत्प्रत्यक्षागमयोरभावात्केवलानुमानानिवाच्यानि ।
तत्राह ॥ [६१।१९]अनुमानानीति । उक्तभंग्यैवप्रतिसाधनसंबंधेन । श्रुतिविरुद्धत्वेनकालात्ययापदिष्टानिचेतिभावेनाह ॥ [६१।१९]श्रुतय
श्चेति । उच्यतइत्युक्तिःअस्मदुक्तिंगच्छंतिप्रतिपादयंतीत्यस्मदुक्तिगाः । अस्मदभिमतमेवमोक्षस्वरूपंप्रतिपादयंतीत्यर्थः ।

[६९।१९] [६५।२०]

श्रुतिप्रामाण्यंतुप्रागेवसमर्थितमिति । सांख्याद्यभिमतंमोक्षमनुवदति ॥ सांख्येति । आद्यग्रहणेनवैशेषिकाउच्यंते । यथापूर्वेनुपपन्नभाषिणस्तथैतेपीतिज्ञापनार्थश्चशब्दः । कुतएवंप्राहुरित्यतआह ॥ इच्छेति । तत्रमुक्ताविच्छाद्वेषप्रयत्नादेरपि लयमाहुः । सुषुप्तिप्रलयवैलक्षण्यंदर्शयितुंसर्वात्मनेत्युक्तं । निवृत्तजातीयस्यतस्मिन्नेवात्मनिपुनरनुत्पादःसर्वात्मनालयः । आदिपदेनबुद्धिदुःखधर्माधर्माणांशरीरेंद्रियाणांचग्रहणं । ततश्चायमाशयः । नतावन्मुक्तस्यसुखमनादीत्युपपद्यते । संसारेपि तत्प्रतिभासप्रसंगात् । प्रतिभासतएवेतिचेन्न । प्रतिभासमानस्यानादितायांसाधनोपादानवैयर्थ्यापत्तेः । अव्यक्तत्वात्संसारेनप्रतिभासतेव्यक्तत्वात्तुमुक्तौप्रतिभासतइतिचेन्न । अव्यक्तिर्हिप्रतिभासाभावोव्यक्तिश्चप्रतिभासः । ततश्चाप्रतिभासान्नप्रतिभासते प्रतिभासनाच्चप्रतिभासतइत्युक्तंस्यात् । किंचप्रतीतिकारणांतःकरणसद्भावेसंसारेनप्रतीयते । मुक्तौतुतदपगमेप्रतीयतइति सुभाषितं । आवृतत्वान्नप्रतीयतइतिचेन्न । मूर्तत्वाभावेनावरणानुपपत्तेः । तदनिरूपणाच्च । सुखमिवतत्प्रतीतिरप्यनादिश्चेत्किमावरणकृत्यं । विषयविषयिभावःप्रतिबध्यतइतिचेन्न । निर्विषयायाःप्रतीतेरनुपपत्तेः । सुखतत्प्रतीत्योरनादितायांप्रमितायामेवचैषाकल्पनायुक्ता । नचतत्रप्रमाणंपश्यामः । ततःसुखस्यतत्प्रतीतेश्चमुक्तावुत्पत्तिरेववक्तव्या । सापिनसंभवति । कारणाभावात् । शरीरेसतितदाश्रयेंद्रियसद्भावस्तैरर्थालोचनंततःपूर्वानुभूतसारूप्येणेष्टानिष्टसाधनत्वानुमानंतस्मादिच्छाद्वेषौ ताभ्यांप्रयत्नः ततश्चेष्टसाधनोपादानंअनिष्टसाधनहानंच ततःसुखोत्पादः तदनंतरंतत्प्रतीतिरित्येषदृष्टकारण

क्रमः । अदृष्टंचसर्वत्रविजयते । नचैषकारणप्रवाहोमुक्तावस्ति । तत्सद्भावेदुःखस्यापिप्रसंगेनमुक्तत्वव्याघातात् । तस्मात्सुखरहितएवमोक्षः । कथमयंपुरुषार्थइतिचेत् । शरीरंषडिंद्रियाणिषड्विषयाःषड्बुद्धयःसुखंदुःखंचेत्येकविंशति भेददुःखात्यंतनिवृत्तित्वादितिब्रूमः । दुःखनिवृत्तिःपुरुषार्थएवनभवति तदीयपुरुषार्थत्वस्यसोपाधि(क)त्वात् । सुखंदुःखाभावेसत्येवभवतीतिसुखार्थंदुःखाभावोमृग्यते नतुसएवपुरुषस्यसमीहितइतिचेत्(न) । विपर्ययस्यापिसद्भावात् । भोजनादिसुखेसत्येवबुभुक्षादिदुःखंनिवतर्तइतिदुःखनिवृत्त्यर्थमेवभोजनादिसुखंमृग्यते नपुनस्तदेवपुरुषस्यसमीहितमितिकल्प्यते । क्वचिद्दुःखनिवृत्त्यभावेपिसुखस्येष्यमाणत्वादितिचेन्न । दुःखनिवृत्तेरपिक्वचित्सुखाभावेपीष्यमाणत्वात् । दुःखनिवृत्तौसत्यांसुखमेवभविष्यतीत्यभिसंधिस्तावदस्तीतिचेत् । सुखावस्थायांनियतोदुःखविरहोभवतीत्यभिसंधेस्तत्रापि सद्भावात् । तस्माद्यद्यपिदुःखाभावेसुखंसुखेचदुःखाभावोनियतः । तथापिपरस्परंनिरपेक्षमेवपुरुषार्थत्वमनयोः । इच्छायाअसंकीर्णविषयत्वादिति । भवतिदुःखहानिःपुरुषार्थःकिंत्वनुभूयमानतया । नहिविषादिजन्यमोहावस्थायांदुःखनिवृत्तिरिति तत्रप्रेक्षावंतःप्रवर्तंते । तस्मान्मोक्षेदुःखहानेरनुभूयमानत्वान्नपुरुषार्थत्वमितिचेन्न । पुत्रादिवियोगजन्मदुःखहानिमिच्छतांकेषांचिद्विषशस्त्रोद्बंधनादावपिप्रवृत्तिदर्शनात् । प्रेक्षावंतोनैवंकुर्वंतीतिचेन्न । पुरुषार्थत्वाविरोधात् । नहिपरदारेषुशास्त्रनिषेधांकुशवारिताःप्रेक्षावंतोनाभिवर्ततइतिनतत्रकामःपुरुषार्थः । अपित्वल्पीयःसुखंमहीयाननर्थइतिनिवृत्तिः । तथाविषादावपिप्रवृत्तस्यशास्त्रेगर्हितत्वादल्पीयाननर्थोनिवर्ततेमहीयान्प्रवर्ततइतिनतेप्रवर्तंते । इयमेवहिप्रेक्षायत्पुरुषार्थेपिशास्त्रलोकविरोधपराम ॥६३८॥

र्शः। स्वरूपेणेष्यमाणतामात्रनिबंधनत्वात्पुरुषार्थतायाः । अतएवयत्रलोकशास्त्रविरोधस्तत्रव्याध्यादिपरिपीडिताःप्रयागवारि पातानशनादिनापिदेहंत्यजंतःप्रेक्षावंतोपिदृश्यते। नक्कचिद्दुःखनिवृत्तिमनुभविष्यामीतितत्साधनेप्रवर्तंते । अपितुदुःखंहास्या मीति । अपिचदुःखनिवृत्तेरनुभूयमानतामात्रंविवक्षितंदुःखनिवृत्तिसत्तापिवा । आद्यश्चेत्तुष्यतुदुर्जनःचरमेजन्मन्यनुभूयत एव । समाधिभावादात्यंतिकीदुःखनिवृत्तिरप्यनागतावर्तमानाप्यचिरमनुभूयतएव । द्वितीयेतुप्रसक्तकंटकादिहेतुकदुःखनि वृत्तेरपुरुषार्थत्वप्रसंगः। सर्वदाननुभूयमानत्वात् । तथात्वेवाविषयांतरसंचाराभावप्रसंगः। निवृत्तेःसर्वदातादवस्थ्यात्। तस्मा त्सुखरहितोमोक्षःपुरुषार्थइति। निराकरोति ॥ [६९।२०] नैतदिति । अत्रमुक्तावेतत्सुखराहित्यमतमपिनशोभनं । कुतइत्यतआह ॥ [६९।२०] श्रुतंयइति। अत्रेतिवर्तते। भोगंतदनुभवंनियमेनाविगानेनहीतिश्रुतीनांप्रसिद्धतामाचष्टे । ताश्चोदाहरिष्यंते। नन्वशरीरंवाव संतंनप्रियाप्रियेस्पृशतइतिमुक्तस्यदुःखवत्सुखस्यापिहानिःश्रूयते । तथानप्रेत्यसंज्ञास्तीतिज्ञानाभावश्च । तत्कथमेतदित्यतःसु खास्पृष्टिश्रुतिंतावद्व्याचष्टे ॥ [६९।२१] प्राकृतेति । अस्यांश्रुतौप्राकृतंयदंतःकरणपरिणतिरूपंप्रियंतद्धानिरेवप्रियास्पृष्टिरितिशब्देनप्र तिपाद्यते । नतुसर्वथासुखाभावः । एवंतर्ह्यप्रियास्पृष्टिरप्येवंविभागेनव्याख्यातव्या विशेषाभावात् । तथाचमोक्षेदुःखसद्भाव (प्राप्तिरि)प्रसक्तिरित्यतआह ॥ [६९।२१] अप्रियमिति । यस्मात्सकलमप्यप्रियं(दुःखं)प्रतिकूलंमुमुक्षोरनपेक्षितं । तत्तस्मादप्रियमत्रा विशेषेणशब्दितं । एतदुक्तंभवति । सर्वात्मनानिष्टनिवृत्तिर्मोक्षइतितावदविवादंसर्ववादिनां । दुःखंतुयादृशतादृशमप्यनि

ष्टमेव । अतोनतद्विभागेनव्याख्यातुंयुक्तमिति । यद्वायेनन्यायेनप्रियेविभागःक्रियतेतदविशेषश्चेदप्रियेस्यात्तदातदपिविभागे नव्याख्यातव्यंभवेत् । नचैवं । सामस्त्येनप्रियहानिरनिष्टा । अनिष्टप्राप्तौचमोक्षस्यापुरुषार्थत्वंस्यादित्यतोहिप्रियेविभागःक ल्प्यते । तथाचवक्ष्यामः । नचसामस्त्येनदुःखहानिरनिष्टा । सर्वस्यापिदुःखस्यानिष्टत्वेनतद्धानेरिष्टत्वात् । तर्हिसर्वस्यापिसु खस्येष्टत्वात्प्राकृतसुखहानिरपिनांगीकरणीयेतिचेन्न । तस्यदुःखानुषक्तत्वेनविषसंपृक्तमधुवदनिष्टपक्षनिक्षेपादितिभावः । इ तश्चनाप्रियंप्राकृतत्वेनविशेषणीयमित्याह ॥ [६१।३२]नास्तीति । अप्राकृतेदुःखेसतितद्व्यावृत्तयेप्राकृतमितिविशेषणीयंस्यात् । सतो मुक्तियोग्यस्यजीवस्याप्राकृतंदुःखंनास्तिप्रमाणाभावात् । अतोव्यर्थंविशेषणमिति । कुत्रचिच्छ्रुतौचोक्तमितिशेषः । एवंतर्ह्यप्रा कृतस्यसुखस्याप्यप्रमितत्वात्तत्रापिविशेषणप्रक्षेपेणव्याख्यानमयुक्तमित्यतआह ॥ [६१।२२]प्रियमिति । बलमानंदओजश्चसहोज्ञानम नाकुलं । स्वरूपाण्येवजीवस्यव्यज्यंतेपरमाद्विभोरितिश्रुतिवाक्यादस्यसतोजीवस्याप्रियंस्वरूपमेवेत्यवगम्यते । स्वरूपंचाप्राकृ तं । अतस्तद्व्यवच्छेदायविशेषणप्रक्षेपेणव्यख्यानंयुज्यते । (एतेन)अनेनसुखस्योत्पत्तिमत्त्वेयोदोषोभिहितःसोनंगीकारपरास्तो वेदितव्यः । स्वरूपत्वेनानादित्वस्योक्तत्वात् । यदत्रोक्तंतदप्यसत् । आवृताःसंतोव्यज्यंतइतिश्रुतत्वात् । आवरणंचमाया विद्यादिसमाख्याताप्रकृतिरेव । नचविशदश्रुतिसिद्धेर्थेकाचिदनुपपत्तिः । ज्ञानस्यस्वरूपत्वेनानादित्वेप्यविद्ययाविषयाविषयि भावःप्रतिबध्यते । नचोक्तदोषः । आत्मस्वरूपादौतस्याप्रतिबद्धत्वात् । उक्तमर्थंसंक्षिप्याह ॥ [१]हेयत्वादिति । अप्रियस्य

दुःखस्य हेयत्वादेवेत्येवशब्देनसर्वथेतिसूचयति । अशरीरंवावसंतमित्यस्यांश्रुतौप्रोक्तेमोक्षेसमस्ताप्रियाभावोनव्याख्यातुंयुज्यते । कुतः प्रियहानेरनिष्टत्वतः । किंतुप्राकृतत्वविशेषणप्रक्षेपेणेतितुशब्दः । अप्रियहानंत्वविशेषेणव्याख्येयमित्युपस्कर्तव्यं । तत्रहेतुरप्रियस्यसर्वथाहेयत्वादिति । उपलक्षणंचैतत् । सतोजीवस्याप्राकृतदुःखाभावाच्चेत्यपिद्रष्टव्यं । ननुसज्जीवस्याप्यप्रियंस्वरूपभूतमप्राकृतमस्ति । तत्कथमेतदित्यतआह ॥ [७०।१] अप्रियस्येति । असुराश्चनमोक्षयोग्याइतिभावः । तांश्रुतिमर्थतःपठति ॥ [७०।२] असुराइति । अनेननित्यानंदोनित्यज्ञानोनित्यबलःपरमात्मा । नैवमसुराएवमनेवंचमनुष्याइतिश्रुतिमुपादत्ते । नित्यत्वोक्त्यास्वरूपत्वंसिद्धं । वृत्तीनामनित्यत्वात् । परमात्मापरमेश्वरः । सज्जीवइतिवा । नैवमित्येतद्विरुद्धस्वभावाइत्यर्थः । एवमनेवंचेत्युभयस्वभावाइत्यर्थः । असुरानैवमखिलामानुषाएवंचनैवंचेतियोजना । इतिश्रुतमितिसंबंधः । अप्रियहानावपिसंकोचःक्रियतामित्यतिप्रसंगंनिवारयतैवसामान्यतःश्रुताप्रियास्पृष्टिःकुतोविशेषेवस्थाप्यतइत्याशंकापिपरिहृता । नियामकस्यसूचितत्वात् । तदेवनियामकंविस्पष्टमाचष्टे ॥ [७०।२] आत्मेति । आत्माचतत्प्रियंचेतिआत्मप्रियं । आत्मनःप्रियमितिवा । तदिच्छतिचेतिचशब्दः । यदिप्रियास्पृष्टिरविशिष्टास्यात्तदानकश्चित्प्रेक्षावान्मोक्षमिच्छेत् । नापितदर्थंप्रयतेत । यद्यपिद्वेषवशात्परकीयसुखहानादाविच्छादिकंसंभवति । तथापिनकश्चिद्बुद्धिमानात्मनःसुखहानमिच्छति । तदर्थंप्रयततेवा । वृत्तिरूपसुखस्यानिष्टभूयिष्ठत्वात्तत्त्या(गेच्छा)गायेच्छादिकंयुज्यते । स्वरूपसुखंतुनिष्कंटकंकस्मात्त्याज्यं नचतन्नास्तिश्रुतिसिद्धत्वात् । कारणैक्यनिमित्तोहिसुखस्यदुःखानुषंगः । नचात्मसुखस्यकारणमस्ति । अशक्यंचात्मसुखहानं । नचा

शक्यविषयेच्छाप्रयत्नौबुद्धिमतःसंभवतः । आत्महानंखलुविनाशलक्षणमनुत्पादलक्षणंचनसंभवति । नित्यत्वात् । नापि वियोगलक्षणं परेषांविभुत्वात् । अस्माकंस्वात्मनिक्रियाविरोधात् । नाप्यज्ञानलक्षणं स्वप्रकाशत्वात् । तदेवंबाधकसद्भा वात्प्रियास्पृष्टिर्विशेषनिष्ठैवव्याख्येया। तथाचाशरीरंवावसंतमितिश्रुत्युक्तोपपत्तिःश्लिष्यतइति । एवंसुखास्पृष्टिश्रुतिंव्याख्या यज्ञानाभावश्रुतिंचव्याख्याति ॥ संज्ञेति । श्रुतिर्वक्तीतिवक्ष्यमाणमत्रापिसंबध्यते । नप्रेत्यसंज्ञास्तीत्यपिश्रुतिरस्यमुक्तस्यामु क्तज्ञेयतानास्तीत्येववक्ति । नतुमुक्तोनजानातीति । एकोहिशब्दःएवार्थः । द्वितीयस्तुस्वोक्तार्थस्यशब्दशक्त्यनतिक्रमंसू चयति । तथाहि । प्रेत्यमरणानंतरंसंज्ञाज्ञानंनास्तीतितावच्छ्रौतोर्थः । तत्रप्रकरणवशात्प्रेत्येत्येतन्मरणविशेषमोक्षानंतर मितिव्याख्येयं । ज्ञानंतुमुक्तसंबंधिप्रतिषिध्यमानंतत्कर्तृकमेवेतिकल्पने ननियामकंपश्यामः । अतस्तत्कर्मकस्यैवज्ञानस्या यंप्रतिषेधोविज्ञायते । सर्वथाज्ञे(यतायांचा)यानांचासत्वंप्रसज्यतइत्यमुक्तज्ञेयतानिषेधइतिकल्प्यते । अमुक्तानामप्यस्म दादीनामपरोक्षज्ञानस्यायंप्रतिषेधः । नारदादिभिरापरोक्ष्येणास्मदादिभिश्चशास्त्रेणतज्ज्ञानात् । अतएवसंशब्दप्रयो गइति । ननुसाधारणेवाक्येमुक्तविषयस्यज्ञानस्यायंप्रतिषेधोनतुतत्कर्तृकस्येतिकुतःकल्प्यतइत्यतआह ॥ ७०।३ धर्मेति । यतःकारणादयमात्मानुच्छित्तिधर्मेत्युत्तरस्यमुक्तात्मनोधर्मानुच्छित्तिमेववक्ति । नविद्यतेउच्छित्तिर्येषांतेतथोक्ताः । अनु च्छित्तयोधर्मायस्यासावनुच्छित्तिधर्मेति । तस्मादेवंव्याख्यातइति । स्यादेतत् । अनुच्छित्तिधर्मेत्येतत्संख्यादिधर्माणामनु च्छित्तिंवक्तीत्यपिशक्यतेवक्तुं । यद्वाउच्छित्तेरभावोनुच्छित्तिःसाधर्मोयस्यासावनुच्छित्तिधर्मेति । तत्कथमेतन्नियामकमित्याशं

कोनिरासायादितएववाक्यंव्याचष्टे ॥ [७।१३] आँशंक्येति । विज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यति नप्रेत्य
संज्ञास्ति विज्ञानमूर्तिरयमात्मानादिरपिचरमेजन्मन्येतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायभूतात्मकशरीरोत्पत्तिनिमित्तमेवोत्पन्नव्यवहार
विषयोभूत्वापुनस्तानिभूतान्यन्वेवतन्नाशनिमित्तमेवनित्योपिविनश्यति । विनष्टव्यवहार(गोचरोभ)विषयोभवति । अपत्र
ज्यतइतियावत् । ततःप्रेत्यमोक्षानंतरमस्यमुक्तस्यसंज्ञाज्ञानंनास्तीत्यविशदंयाज्ञवल्क्यवाक्यंश्रुत्वास्यमुक्तस्यज्ञानहानिमाशं
क्यानेनवाक्येनमुक्तोनजानातीत्युच्यतइतिमत्वामैत्रेय्यात्रैवमाभवान्मोहांतमापिपदितिवाक्येनभवान्मांप्रतियदाहमुक्तोनजा
नातीतितन्मोहकमेवेत्यर्थमुक्तवत्याचोदितइतिशेषः । याज्ञवल्क्योनवाअरेऽहंमोहंब्रवीमीत्यनेनज्ञानोपदेशायप्रवृत्तोहंपरम
प्रियायैतेमोहंनवदामीतिप्रतिज्ञामुक्त्वाकथमित्याशंकायामविनाशीवाअरेऽयमात्मेत्यात्मस्वरूपस्यानाशमूचिवान् । यद्वा
शंक्येतिणिजंताल्ल्यप् । याज्ञवल्क्यःसंमुग्धेनवचसाऽस्यामैत्रेय्याज्ञानहानिमाशंक्योचिवानितियोजना । तस्यास्तथाशं
काजातेत्यत्रकिंमानमित्यत्रोक्तंमोहमाहमांभवानित्युक्तवत्याहीतिवचनलिंगेनाशंका(व)गम्यतइत्यर्थः । अयमर्थःस्पष्टए
वश्रुताविति द्वितीयोहिशब्दः । ज्ञानविनाशवचनंमोहकमित्याक्षेपेस्वरूपनाशोसंगतःकथमुक्तइत्यतआह ॥ [७।१४] ज्ञौंनरूप
स्येति । यद्यस्माज्ज्ञानरूपस्तावदात्मा तस्यचविज्ञाननाशोनामतन्नाशएव । नचात्मनाशोस्ति तथासतिमुक्तेरपुरुषार्थत्व
प्रसंगात् । अतोनज्ञाननाशोस्ति । अतएवनमद्वचनंतदर्थं किंत्वमुक्तानांमुक्तविषयेसंज्ञानास्ति । मुक्तानामेववावृत्तिरूपासंज्ञा
नास्तीत्यादिरेवमद्वचनार्थइत्यभिप्रायवान्स्वरूपानाशमूचिवानितिसंबंधः । अस्त्वेवंसंगतिःतथापिज्ञानंननश्यतीतिसाक्षा

दनुक्त्वैवंवचनंकिमर्थमित्यतआह ॥ शून्येति । नकेवलमत्रप्रमेयनिरूपणमात्रार्थंप्रवृत्तोयाज्ञवल्क्यःकिंतुपरी(क्षायां)
क्षया । अतएवनप्रेत्यज्ञायतइतिविशदमनुक्त्वाशंकोत्पादनायनप्रेत्यसंज्ञास्तीतिसाधारणंवाक्यमाह । परीक्षाचस्वानभिम
तमतनिरासरूपा । अतएवमुत्तरेदत्तेशून्यमतस्यात्मनाशलक्षणस्यनिरासोपिकृतोभवतीतितदर्थंस्वरूपनाशमूचिवान् ।
यदर्थमादितोवाक्यंव्याख्यातंतदिदानीमनुच्छित्तिधर्मेत्येतद्व्याचष्टे ॥ पुनरिति । स्वरूपानाशमुक्त्वापुनरपिमुक्तस्या
नंदपूर्वकान्धर्मानुच्छिन्नानाहयाज्ञवल्क्यः । स्वरूपनाशोक्त्यैवधर्मानुच्छित्तिसिद्धौपुनरुक्तिरियमित्यतउक्तमानंदपूर्वकानि
ति । वाक्योपक्रमेविज्ञानघनएवेतिविज्ञानस्यात्मस्वरूपत्वमुक्तंनपुनरानंदपूर्वकाणां । अतःस्वरूपानाशोक्त्याविज्ञाना
विनाशएवसुज्ञानोनानंदाद्यविनाशः । अतस्तेपिविज्ञानवदात्मस्वरूपभूताएवनोच्छिद्यंतेइत्यर्थप्रतिपत्त्यर्थमिदंवाक्यमिति ।
तात्पर्यांतरंसूचयति ॥ तार्किकैरिति । उक्तमेतत्परीक्षायांप्रवृत्तोयाज्ञवल्क्यइति । अतःस्वरूपाविनाशमंगीकृ
त्ययेतार्किकाबुद्धिसुखादीन्धर्मान्मुक्तस्यविनिवारयंतितेष्यसमीचीनवादिनइतिज्ञापनायेदंवाक्यमितिनपानैरुक्त्यदोषः । न
नुस्वरूपाविनाशोक्त्याधर्माविनाशोपिसिद्धएव । सत्यं । स्वमतरीत्यातत् । तार्किकास्तुनज्ञानसुखादीनामात्मस्वरूपत्वं
मन्यंते । अतःकिमिदानींमोक्षप्रसंगेतेषामात्मस्वरूपत्वोपपादनेन । आत्मस्वरूपप्रक्रियायांतदपिवक्तव्यमित्याशयेनानुच्छित्ति
रेवोक्तेति । इदमत्राकूतं । अनुच्छित्तिधर्मेतियदिसंख्यादिधर्माणामनुच्छित्तिरुक्तास्यात् तदासंगतमिदंवाक्यमापद्येत । ज्ञान
विनाशवचनंमोहइत्याक्षेपे संख्याद्यविनाशकथनस्यसंगत्यदर्शनात् । यदिचस्वरूपाविनाशोनेनोक्तइतिस्यात्तदातस्यपूर्ववाक्ये

नैवोक्तत्वात्पुनरुक्तिदोषःस्यात् । अस्मत्पक्षेत्वस्तिसर्वेषांवाक्यानामुक्तरीत्यासाफल्यं । तस्माज्ज्ञानानंदादिगुणानामेवानु च्छित्तिमाहेदंवाक्यमितिगम्यते । तद्बलाच्चनप्रेत्यसंज्ञास्तीत्येतदप्युक्तार्थमेवेति । इतश्चैतदुक्तार्थमेवेत्याह ॥ [७०।६]मात्रेति । यथा धर्मानुच्छित्तिमाह तथामीयंतइतिमात्रारूपादयोविषयास्तेषांसंसर्गमुपभोगलक्षणमप्यस्याह मात्रासंसर्गस्त्वस्यभवतीतिवाक्ये न । ततोनज्ञानविलोपोव्याख्यातुंशक्यते । नेदंवाक्यंश्रुतावुपलभ्यतइत्यतउक्तं । माध्यंदिनश्रुतिरिति । मैत्रेयीयाज्ञव ल्क्यसंवादरूपमिदंप्रकरणंकाण्वमाध्यंदिनश्रुत्योःसमानं । इदंतुवाक्यंयद्यपिकाण्वश्रुतौनास्ति तथापिमाध्यंदिनश्रुतावस्त्ये वेति । इतोपिसंज्ञानास्तीतिवाक्यमुक्तार्थमेवेत्याह ॥ [७०।६]आचिक्षेपेति । श्रुतिरितिवक्ष्यति । यत्रहिद्वैतमिवभवतीत्यादिरुत्तरा श्रुतिर्यस्मिन्मतेमुक्तस्यनविषयादनंरूपादिविषयभोगोनास्तीत्यभ्युपगमस्तन्मतमाचिक्षेपनिंदितवतीति । ततश्चनतद्वाक्यंमुक्त स्यज्ञानाभावंप्रतिपादयति । नहिज्ञानरहितस्यघटकल्पस्यविषयसंसर्गोवातदभावनिंदावोपपद्यते कथमाचिक्षेपेतिचेत् । उच्यते । यत्रयदिद्वैतंभवतितत्तर्ह्येवेतरइतरंपश्यतीत्यादिनाव्याप्तिमभिधायहिशब्देनतस्याःप्रमितत्वंचोक्त्वायत्रयदित्वस्या त्मनोपेक्षितंसर्वमात्मैवाभूत्स्वव्यतिरिक्तंनस्यात् । तत्तर्हिकेनसाधनेनकमर्थंपश्येत् । नकेनापिकिंचिदित्यनिष्टप्रसंगो भिधीयते । एवंतर्हियदिमुक्तौद्वैतंनस्यात्तदारूपदर्शनादिकंनभवेदितितर्कितंभवति । तथाचद्वैताभावमतमनयाक्षिप्तंन विषयभोगाभावमतमित्यतआह ॥ [७०।८]घ्राणादीति । घ्राणादिनागंधादेर्भोगोघ्राणादिभोगः । केनकमितिकरणस्यक र्मणश्चोक्तत्वात् । तुशब्दोविशेषार्थः । हृदाभिप्रायेण । पूर्वेणैवसंबंधः । सत्यमेतत् शून्यमतंतार्किकमतंचनिराकृत्या

द्वैतमतमनयाश्रुत्यानिराक्रियतइति । तच्चविषयभोगाभावप्रसंजनेन । प्रसंजनीयंचतद्भवतियदनिष्टं । अतोऽद्वैतमते घ्राणादिभोगाभावंप्रसंजयंतीश्रुतिस्तस्यानिष्टत्वमभिप्रैतीतिगम्यते । अनिष्टंचतदुच्यतेयदप्रामाणिकंप्रमाणविरुद्धंच । अतो विषयभोगाभावनिंदाश्रुत्यभिप्रायव्याप्ताभवत्येवेति । भवेदेवमर्थापत्त्याविषयभोगाभावनिंदावगमोयद्यत्राद्वैतमतेविषयभोगा भावःप्रसंजनीयःस्यात् । नचैवं । अपितर्हिवस्तुस्थितिकथनमेतत् । तथाहि । अयमात्माऽविनाशीअतएवानुच्छित्तिस्तस्यधर्मः । मुक्तौमात्राभिरसंसर्गस्तस्यभवति । कुतः यत्रहिसंसारेद्वैतमिवभवतितत्तत्रेतरइतरंपश्यतीत्यादि । यत्रतुमुक्तावस्यसर्वमा त्मैवाभूत्स्वव्यतिरिक्तंकिमपिनास्तितत्रकेनकंपश्येन्नकेनापिनकिमपीत्यद्वैतिनः । तत्राह ॥ येनेति ७०।७ । येनेदमखिलंवेदतंचकेन विजानीयाद्विज्ञातारंचकेनविजानीयादित्यनेनयेनेदंसर्वंविजानातितंचकेनविजानीयात्विज्ञातारमरेकेनविजानीयादितिवा क्यद्वयमुपादत्ते । विज्ञातारमित्येतत्स्वमेवेतिव्याचष्टे । प्रथमवाक्यविषयंतूत्तरत्रवक्ष्यति । इतिवाक्यद्वयोक्तंविष्णुज्ञानराहि त्यंस्वज्ञानराहित्यंच । एतदुक्तंभवति । अत्रांतेयेनेदमितिवाक्यद्वयंश्रूयते । तदर्थःपरमेश्वरज्ञानाभावःस्वज्ञानाभावश्चतावद निष्टोनवास्तवः ततस्तत्प्रसंगकथनमेवेतिज्ञायते।तत्साहचर्यात्केनकंपश्येदित्यादिकमपिप्रसंजनमेवनवस्तुस्थितिकथनमितिज्ञात व्यमिति । नन्वीश्वरस्तावत्सर्वथाप्यविज्ञेयएव । यतोवाचइत्यादिश्रुतेः । जीवात्माचनस्वविज्ञानी । एकस्यांक्रियायामेक स्यैवकर्तृकर्मभावस्यविरुद्धत्वात् । अतःपरमेश्वरज्ञानाभावःस्वज्ञानाभावश्चकथमनिष्टइत्यतःपरमेश्वरस्यसर्वथाप्यविज्ञेयत्वं ॥६४२॥ तावन्निराकरोति ॥ नेति । अत्राखिलज्ञापकइत्यनेनयेनेदमितिवाक्यार्थमनूद्यविष्णुरितितस्यविषयोदर्शितः । प्रागव्या

ख्यातत्वात् । विष्णुंविनैतद्वाक्यार्थस्यासंभवात् । हिशब्दस्तावदर्थे । विष्णुर्नियमेनसर्वथाप्यज्ञेयइतितावन्नभवति । कुतइत्यत आह ॥ [७०।८] तदिति । सर्वेवेदाइत्यादेरितिशेषः । विष्णोःसर्वथाप्यज्ञेयत्वेऽखिलवेदवैयर्थ्यप्रसंगाद्यतोवाचइत्यादिकमन्यथाव्याख्येयमितिभावः । एवंपरमात्मनोऽज्ञेयत्वमुपपाद्यजीवात्मनःस्वज्ञानमुपपादयति ॥ [७०।८] प्रत्यक्षमिति । क्रियाविशेषणमेतत् । आत्मविज्ञानंचाविरोधश्चेतिद्वंद्वः । अविरोधश्चप्रसंगादात्मविज्ञानएव । तयोरनुभवः । सचप्रत्यक्षरूपः तस्मात् । अपिपदेनश्रुत्यादिग्रहणं । स्वविज्ञानितायांजीवस्यकश्चनविरोधोनेयते । नकाप्यनुपपत्तिःप्रतीयते । आत्मविज्ञानानुभवस्तावन्मामहंजानामीतिसाक्षिरूपःप्रसिद्धएव । यथाघटमहंजानामीत्यत्रनकाचिदनुपपत्तिःप्रतीयते । किंत्वनुपलंभसनाथेनसाक्षिणानुपपत्त्यभावएवसाक्षात्क्रियते । तथातदविशिष्टेमामहंजानामीतिज्ञानेपि । श्रुतयोप्यहमित्येवयोवेद्यइत्याद्याः । यदिचात्मानस्वात्मानंजानीयात्तदाममेदमिष्टसाधनमित्यादिज्ञानाभावात्तथाविधेच्छाप्रयत्नयोरप्यभावात्सर्वप्रवृत्तिनिवृत्तिविलोपप्रसंगः । स्वप्रकाशत्वंज्ञानाश्रयतयाप्रकाशमानत्वंचनस्वज्ञानातिरेकेणोपपद्यतइति । छिदादिषुकर्तृकर्मणोर्भेददर्शनात्तदेकत्वाभ्युपगमोविरुद्धइतियदुक्तंतन्निराकरोति ॥ [७०।९] कर्तृकर्मेति । एकस्यांक्रियायांकर्तृकर्मत्वयोर्विरोधः कर्तृकर्मविरोधः । नित्यानुभवःउक्तसाक्ष्यनुभवः । पदमास्पदंप्रकृतइतिशेषः । अयमाशयः । उक्तमेतल्लिंगपादे । यत्कर्तृकर्मणोर्भेदइत्यौत्सर्गिकोयंन्यायः । अपवादेसत्यभेदोपिभवतीति । अत्रचमामहंजानामीतिसाक्ष्यनुभवविरोधान्नायमस्यन्यायस्यविषयः । किंतुयत्राद्दष्टबाधनंप्रमाणविरोधाभावस्तत्रैवायंविरोधःप्रवर्तते । यथांगुल्यग्रेणांगुल्यग्रस्पर्शने ।

यथावासिधारयासिधाराछेदनइति । अस्त्वेवमीश्वरस्यज्ञेयत्वंजीवस्यचस्वज्ञानित्वं । तथापिमुक्तौतज्ज्ञानाभावःकथम
निष्टइतिचेत् । उच्यते । नात्मानंनपरांश्चैवनसत्यंनापिचानृतं । प्राज्ञःकिंचनसंवेत्तितुर्यंतत्सर्वदृक्सदेतिश्रुतौसुप्तस्यस्वज्ञा
नमीश्वरज्ञानंचनास्तीत्यभिधायमुक्तस्यतुतदस्तीत्युच्यते अतस्तदभावःप्रमाणविरुद्धइतिकथंनानिष्टः । नकेवलमेवमनिष्टप्र
करणाद्विषयभोगाभावस्यानिष्टत्वंगम्यतेकिंतुविषयभोगस्यापिश्रुतिसिद्धत्वाच्चेत्याह ॥ संईति । अथमुक्तेरनंतरमिति
श्रुतिद्वयस्योपक्रमेसंबध्यते । उक्तमेवार्थंमुक्तस्यविषयभोगसद्भावं । अतएवमात्राभिरसंसर्गइतिव्याख्यानमसदेवेति । स्या
देतत् । यत्रहिद्वैतमिवभवतीतिइवशब्देनद्वैताभावःप्रतिपाद्यते । तत्कथंद्वैताभावेऽनिष्टप्रसंगाभिधानमेतदित्यतआह ॥
[७०।११] ॐस्वातंत्र्यादिति । द्वैतस्यास्वातंत्र्यमभिप्रेत्यद्वैतमिवेत्युक्तं । नतुद्वैताभावमभिप्रेत्य कुतः क्वचिदभिधानादाविवशब्दस्या
भाववाचितानुक्तेरित्यर्थः । अस्वातंत्र्यंचात्रस्वरूपमात्रमुक्तं । इवशब्दस्याभावार्थत्वेबाधकंचाह ॥ [७०।११] ॐत्मैवेति । इवशब्द
स्याभावार्थत्वेद्वैतमिवभातीत्यस्यद्वैतंनास्तीत्यर्थःस्यात् । यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूदित्यस्यतावद्वैताभावोर्थःस्फुटएव । तत
स्तस्मादस्यविशेषोनभवेत् । तथाचद्वैताभावेइतरइतरंपश्येत् । द्वैताभावेकेनकंपश्येदितिवाक्यद्वयार्थःप्रसज्येत । तत
श्चोन्मत्तवाक्यताश्रुतेरापाद्यतइति । नन्विवशब्दस्यास्वातंत्र्यवाचित्वंकुतइत्यतआह ॥ [७०।११] ॐस्वातंत्र्येति । अभेदभे
देतिप्रतियोगिद्वयोपलक्षणं । इवांतएकस्मिन्नुक्तेतत्प्रतियोगीद्वितीयोपिलभ्यतइत्यर्थः । नन्वस्माकमुपमायामेवेवशब्दः । ॥६४३॥
द्वैताभावस्त्वर्थसिद्धः । यथागौरिवगवयइत्युक्तेगवयस्यगोत्वाभावोवगम्यतइतिचेत् । तर्हिद्वैतसदृशंकिंतदितिवाच्यं ।

कल्पितंद्वैतमितिचेन्न । तस्यसत्ताभावेनभवतीत्यनुपपत्तेः । भवनमपितस्यकाल्पनिकमितिचेत् । एवंतर्हियदिद्वैत
दर्शनंस्यादितिस्यात् । तथाचेतरइतरंपश्यतीत्येतदपितदेवेतिनहेतुहेतुमद्भावोवकल्पतइति । नप्रेत्यसंज्ञास्तीतिवाक्यस्य
मुक्तोनजानातीत्येवार्थमंगीकृत्याविनाशीत्यादिवाक्यान्य(प्य)न्यथाव्याकुर्वतोबाधकमाह ॥ [७०।१२] मैत्रेयीति । नप्रेत्यसं
ज्ञास्तीतिवाक्यंश्रुत्वामैत्रेय्योक्तंअत्रैवमाभवानित्यादि । तत्तावन्नाहृदयंनिर्दलाक्षेपकरणेऽसुज्ञत्वप्रसंगात् । ततःप्रज्ञानघ
नइत्यात्मनोज्ञानस्वरूपत्वमभिधायेदानींज्ञानाभाववंवदतस्तववाक्यंमोहकमित्यभिप्रायःकल्प्यः । अपुरुषार्थत्वप्रसंगोवा । य
थोक्तंसंज्ञानाशोयदिभवेत्किंमुक्त्यानःप्रयोजनं । मोहंमांप्रापयामासभवानत्रेतिचोदितइति । अन्यथाव्याख्यानेमैत्रेय्युक्तंनि
रुत्तरंप्रसज्येत । नह्येतैर्वाक्यैःस्ववचनव्याघातःपरिहृतोनापिपुरुषार्थतासमर्थितेति । एवंसांख्यनैयायिकाद्यभिमतस्यमोक्षस्या
प्रामाणिकत्वमभिधाययदुक्तंमोक्षस्यापुरुषार्थत्वप्रसंगइतितत्प्रपंचयति ॥ [७०।१२] सुखादीति । सुखादिधर्महानौमुक्तित्वेनांगीकृता
यामितिशेषः । तुशब्दःस्वपक्षाद्विशिनष्टि । परस्यापाद्यमानोदोषःस्वमतेनास्तीत्याशयः । मुक्तेरितिसंबंधमात्रेषष्ठी । किमा
क्षेपे । चशब्दोप्रामाणिकत्वेनसमुच्चयार्थः । प्रयुज्यतेप्रवर्त्यतेपुरुषोनेनेतिप्रयोजनं । मुक्तेःप्रयोजनंकिमितिमुक्त्यर्थेपुरुषंप्रवर्त
यत्किमपिनास्तीत्यर्थः । द्विविधंप्रयोजनं । इष्टावाप्तिरनिष्टनिवृत्तिश्च । तत्रयद्यमुक्तिरिष्टप्राप्तिरूपानभवति तथाप्यनिष्टनिवृत्ति
रूपाभवत्येव । अतःपुरुषेणार्थ्यतइत्याशंकते ॥ यदीति । दुःखहानिरूपामुक्तिःपुरुषस्यार्थोर्थनीयःस्यादितियदिब्रूषे । अत्रोच्य
ते । भवत्यनिष्टनिवृत्तिःपुरुषार्थः मुक्तिश्चसमस्तदुःखहानिःतथापिनपुरुषार्थः । कथमित्यतआह ॥ [७०।१३] अनर्थइति । सुखनाशरूपो

नर्थोप्यस्तियतः। इदमुक्तंभवति। केवलस्यदुःखस्यात्यंतिकीनिवृत्तिर्भवतिपुरुषार्थः इयंतुदुःखवत्सुखस्याप्यात्यंतिकीनिवृत्तिरि तिकथंपुरुषार्थः। अनिष्टनिवृत्त्याशयाप्रवृत्ताविष्टनिवृत्तिभयानिवृत्त्यापत्तेः। दुःखशबलसुखहानौसुखशबलदुःखोपादानप्राप्ते श्च। यदत्रोक्तं। यस्यदुःखमुपादेयंतस्यहेयंकिमुच्यतां। हेयहीनस्यकामुक्तिःकेनचाप्युपदिश्यतइति । तदिदमसंगतं। नहिवयं दुःखस्योपादेयत्वमुपपादयामः। किंतुसमव्ययफलत्वेनविनिगमनेकारणाभावान्नप्रवृत्त्युपपत्तिरितिब्रूमः। यथोक्तं। असत्यानिदु रंतानिसमव्ययफलानिच । अशंक्यानिचवस्तूनिनारभेतविलक्षणइतिअंगीकृत्यैवसमव्ययफलत्वमुक्तं। वस्तुतस्तु आयाद पिव्ययोगरीयानित्याह ॥ ७।१।१३ तयोश्चेति । सुखदुःखहानयोर्मध्ये । नहिराजादयोराज्याद्यपगमेदुःखहानेनसुखहान व्यथांसमादधति । ततोनिवृत्तिरेवमुक्तेरितिभावः। यत्रनिवर्तमानंदुःखमल्पीयः। सुखंतुमहत्तत्रैवमेतत् । इहतु महद्दुःखंनिवर्ततेसुखंत्वल्पीयस्तत्कथंनपुरुषार्थत्वं। यथोक्तं यस्तुघनतरदुःखनिरंतरात्संसारकांतारात्सुखखद्योतिकासुद्योतमा नास्वपिबिभेतितंप्रत्ययंनिरस्ततस्करतयासुगमोमार्गउप(दिश्यत)दर्शितइति । तत्राह ॥ ७।१।१३ प्राप्यापीति । यतोजां धिकादिर्जनःसुमहद्दुःखंप्राप्यापिसुखलेशाप्तयेयतते । तस्मादल्पस्यापिसुखस्यहानौमहतोपिदुःखस्यमोक्षायकःपुमान्यतेतन कोपि। अभ्युपगमवादश्चायं। नहिसांसारिकसुखस्यदुःखापेक्षयाल्पत्वंप्रमितं। कस्मिंश्चनजन्मन्ययं(दरिद्रोभ)(दुर्भगोभ)दुः खितोभवति कस्मिंश्चित्सार्वभौमःकदाचिन्नरकमनुभवतिकदाचित्स्वर्गे। याचमोक्षशास्त्रेषुसांसारिकसुखनिंदासानिरस्तसमस्त दुःखंमोक्षगतंपरमानंदमपेक्ष्याल्पत्वाभिप्रायेणेति। महादुःखहानादल्पंसुखंगरीयइत्येतत्प्रकारांतरेणोपपादयति ॥ अल्पाच्चे

ति । (हानस्या)नाशस्याल्पत्वंप्रतियोगिनिमित्तं । अल्पस्यापिसुखस्य(हानादि)नाशादितियावत् । सुखनाशनिवृत्तयइतिप्रस
क्तस्यसुखनाशहेतोर्निवृत्तयइत्यर्थः । उदाहरणानितुलोकेस्पष्टान्येव । कथंतर्हिमधुविषसंपृक्तान्न(भोजन)परित्यागइतिचेत्
बहुतरसुखहानिप्राप्तेरितिब्रूमः । अन्यथापरेणापिव्यवस्थायाःकर्तव्यत्वात् । स्यादेतत् । द्विविधाःपुरुषाःरागिणोवीतरागाश्च।
तत्ररागिणःसुखार्थंदुःखमप्यनुभवंति तेहिमधुविषसंपृक्तमप्यन्नंमधुतयापातरमणीयंविष(विषंगा)संयोगात्तुमारयतुमावामीम
रदुप(भुंज्महे)युंक्ष्महेतावदापातसुखंकोहिहस्तगतंपादगतंकरोतीतिविचिंत्योपभुंजते । वीतरागास्त्वापत्तिमालोचयंतःस्वर्गमपि
कुपितभोगिफणामंडलच्छायाप्रातिमइत्यपजहतीत्यतआह ॥ [७०।१५] नचेति । यदेतदुक्तंप्राप्यापीत्यादितद्रागनिमित्तं । मुमुक्षव
स्तुवीतरागाःतस्मात्सुखमनादृत्यदुःखध्वंसायैवयतंतइतितच्चनेत्यर्थः । कुतइत्यतआह ॥ [७०।१५] वीतेति । स्फुटमिति नारदादीनां
वीतरागत्वंश्रुत्यादिप्रसिद्धमित्यर्थः । अंजसेतिश्रवणादल्पायसुखरूपार्थायेतियोज्यं । यस्मादितिवक्ष्यमाणमिहापिसंबध्यते ।
एतत्कुतइत्यतआह ॥ [७०।१६] युंद्धादीति । सुखार्थायेतिवर्तते । नारदाद्याइतिच । आदिपदेनदूरगमनादिसाध्यंस्वयंवरदर्शनंचगृ
ह्यते । एतदपिकुतइत्यतआह ॥ [७०।१६] यदेति । नैवाजहुर्युद्धदर्शनं युद्धरसाद्युद्धदर्शननिमित्तात्सुखात्कारणात् । यदाशब्दस्यपूर्वत्रो
त्तरत्रवासंबंधः । यस्मादित्यत्रापिसंबध्यते । इदमत्राकूतं । अत्ररागशब्देनकिंसुखेच्छाभिप्रेता। उतलक्षणयाऽविवेकः। आद्येस
त्यमेतत् । किंतुमुमुक्षवोपिरागिणएव । रागिणांकथंमुक्तिरितिचेत् । द्वेषिणामपिकथं । दुःखद्वेषाद्धितेदुःखंजहति । अस्थानेद्वेषो

बंधकइतिचेत्। रागोपितथेतिसमानं। किंचदुःखोच्छेदेरागःपरेणापिस्वीकार्यः। नदुःखद्वेषोसौकिंतुनिर्वेदएवेतिचेत्। तर्हिनसु
खरागोसावपितुश्रद्धैवेतिवदामः। द्वितीयेतुनारदादयोनिदर्शनं। तेपितदाऽविवेकिनइतिचेत्। कथमेतद्विज्ञातंलौकिकवैदि(क
लो)कोत्तरप्रज्ञेनेति। नचरागेत्यादिनोक्तमुपसंहरति॥ [७०।१७] तस्मादिति। वीतरागोपीतिशेषः। एवंपरनिरूपितेमोक्षेदुःखाभावम
भ्युपेत्यतत्रप्रवृत्त्यभावप्रसंगोभिहितः। इदानींतुदुःखाभावोपिनोपपद्यतइत्याह॥ [७०।१७] विमंतइति। मुक्तत्वेनपराभ्युपगतोत्रपक्षः।
दुःखयुगित्यापाद्यं। यस्माच्चेतनःसन्मुखोज्झितइत्यापादकं। घटादौव्यभिचारनिरासायचेतनःसन्नित्युक्तं। अत्रचेतनइत्यात्म
त्वोपलक्षणमितिनापादकासिद्धिः। स्वर्गवासिष्वनैकांत्यपरिहारायसुखोज्झितइति। ईश्वरस्यापिसुखसाधनान्नतत्रव्यभिचारः
प्रतिपन्नःनारकीयथा। एवशब्दःप्रतिज्ञयासंबध्यते। नचेयंसाधनानुमायेनबाधादिकस्यावसरःकिंतुप्रसंगानुमैव। तदिदमाह॥
[७०।१८] ईत्यनुमाकेनवार्यतइति। यदिमुक्तःसुखीनस्यात्तदाऽनात्मावादुःखीवास्यात् संमतवदित्यादयोप्यतिप्रसंगाद्रष्टव्याः।
यदुक्तंप्राक्श्रुतयोयतइतितदिदानींप्रपंचयति॥ [७०।१८] सर्वेति। तथाशब्दःसमुच्चये। तानिश्रुत्यादीन्युदाहरति॥ [७०।१९] सईति।
अनेनसोनानंदाद्विमुक्तःआनंदीभवतीतिश्रुतिमुपादत्ते। आनंदस्यस्वभावसिद्धत्वाद्भवतीतिकथमित्यतःस्फुटमित्युक्तं। अना
नंदाद्दुःखात्॥ [७०।१९] निर्गुणइति। भागवतेभगवद्वाक्यं। यत्रपरमानंदेप्राप्तेका(मस्तृष्णाव)मःस्पृहावसीयते। अवसानंगच्छति। न
विष्णुसदृशमित्येतदपिपुराणवाक्यं। यत्रलोकेआनंदादिशब्दाःसुखविशेषाणांवाचकाःकामस्यकामाःइच्छायाविषयाःआप्ताः
पर्याप्ताः। कृधिकुर्वितिवायुंप्रतिप्रार्थनं। श्रुशृणुपृकृवृभ्यःछंदसि। श्रुत्योर्मध्येपुराणपठनंतस्यश्रुतिकल्पत्वप्रदर्शनार्थं। उदा

हृतानांश्रुत्यादीनांफलमुपसंहरति ॥ [७०।२१] इतिश्रुतीति । तत्रतत्रप्रदेशेवदंतिमुक्तस्यसुखं। आद्योहिशब्दोयस्मादित्यर्थे । द्वितीयः
प्रसिद्धौ । यत्किंचिदेवफल्गिवत्यर्थः । यच्चसांख्यादिभिरुक्तंसुखाभावोपपादनायशरीरादिराहित्यंमुक्तस्य तत्स्वरूपसुखस्योक्त
त्वाद्वैयर्थ्येनापास्तं । असिद्धंचतदित्याशयेनाह ॥ [७०।२२] शिरइति । नकेवलंसुखाद्यभावइतिचशब्दः । जीवन्मुक्तौशिरःकरादि
भावोनपरममुक्तावित्यतःक्वचिदित्युक्तं । कुतइत्यतआह ॥ [७१।१] श्रुतयश्चेति । शिरःकराद्यभावोनेत्युपस्थापितंशिरआदिभावमत्रे
तिपरामृशति। अंत्यश्चोयस्मादित्यर्थे। संतीतिशेषः। अशरीरत्वादेर्गतिश्चोक्तेतिचचार्थः । तत्रतावत्स्फुटार्थत्वात्पुराणमादावुदा
हरति॥ [७१।१८] नैवर्ततइति । यत्रलोके। सत्वशब्दोनेकार्थः। क्वचित्प्रकृतिपरिणामविशेषस्यवाचकः । क्वचित्साधुत्वस्य तत्रसत्वंचन
विद्यतइत्युक्ते नज्ञायतेकस्यप्रतिषेधइति । अतस्तयोरजस्तमसोर्मिश्रंसहचरितमित्युक्तं । रजआदिप्रकरणाज्ज्ञास्यतइतिचेत् ।
श्रुत्यभावेप्रकरणाद्यन्वेषणात् । रजःप्रभृतीनामवृत्तिर्नामबंधकतयाव्यापाराभावः । कालविक्रमः । कालसामर्थ्यकृ(ताभावा
विकाराः ।) तोभावविकारः । मायाप्रकृतिः । अपरेमहदादयोनवर्तंतइतिकिमुतवक्तव्यं । हरेरनुवृत्तायत्रवर्तंते । असुराःसाध
वःसंति। आवदातानिर्मलाः। सुपेशसःसुरूपाः। उन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाःरश्मिमद्रत्नप्रवरहाराभरणाः। रुक्प्रभा वर्चो
बलं हरेरनुवृताइत्यनेनसंबंधः। योलोकएवंविधानांमहात्मनांलसद्विमानावलिभिःपरितोविराजते। केचित्प्रबालवर्चसइत्यादि।
परिस्फुरत्कुंडलमौलयश्चतेमालिनश्चेतिविग्रहः । यद्वापरिस्फुरंत्यश्चताःकुंडलमौलिमालाश्चेतिकर्मधारयंविधायपश्चादिनि

रुत्पाद्यः। विद्योतमानाःप्रमदोत्तमाःयासुविमानावलिषुतास्तथोक्तास्ताभिः। यद्वाविद्योतमानाभिःप्रमदोत्तमाभिर्भ्राजिष्णु भिरितिव्यधिकरणत्वेनयोजना। प्रमदोत्तमाविद्युतः। विमानावलयोभ्रावलयः। रूपिणीप्रत्यक्षा। मानंपूजां। बहुधा स्थिताभिर्विभूतिभिःस्वमूर्तिभिः। एवंभूतंलोकंसंदर्शयामासेतिपूर्वेणान्वयः॥ कामान्नरूपीचरतीत्यनेनकामरूप्यनुसं चरन्नितिश्रुतिमुपादत्ते। उदाहृतवाक्यानांफलमाह॥ इतिपूर्वेति। इत्येषापूर्वायस्यासातथोक्ता। देहित्वेदुःखादिप्रस क्त्यामुक्तत्वव्याघातइत्यतउक्तमदोषइति। दोषाहेतुःकथमित्यतउक्तंस्वरूपात्मकएवेति। जीवस्वरूपमेवात्मास्वरूपंयस्यासौ तथोक्तः। किंजीवन्मुक्तानामित्यतउक्तंतेषामपिचमुक्तिंगतानामिति। पुराणवाक्येहिश्यामावदाताइत्यादिनादेहःप्रतीयते। नवर्ततइत्यत्रचप्रकृत्याद्यभावोक्त्यापरममुक्तित्वं देहस्यचस्वरूपत्वं ततएवादोषत्वं। श्रुतावृगुच्चारणादिनादेहित्वं। अत्रानुमा नमप्याह॥ शिरइति। यतस्तेपुरुषाइत्यात्मत्वादित्यर्थः॥ ईदृगीर्नीयथेति। अस्मदादिवदित्यर्थः। ईश्वरादीनांपक्षतुल्य त्वान्नदोषः। पूर्वग्रहणेनमुक्तिर्देहिनिष्ठाजीवावस्थात्वात्। संसारवदित्यस्यग्रहणं। जीवस्वरूपंमुक्तजीवस्वरूपं। अंगंशरीरं। आ दिपदेनेंद्रियाणि। आवयंतीतिकरणेकर्तृत्वोपचारः। आपयंतीतिक्वचित्पाठः। एवंसांख्यादिमतमपाकृत्येदानींयेप्राग्भिन्नस्यभि न्नाभिन्नस्यवाजीवस्यमुक्तौपरब्रह्मणात्यंतैक्यंभवतीतिमन्यंतेतेषांमतमपाकरोति॥नेति। कथंचित्प्रमयेतिकेनापिप्रमाणेनेत्यर्थः। श्रुतीनांप्रागन्यथाव्याख्याततत्वात्। यद्वाकथंचित्केनापिसाधनेननस्यात्। कुतः। प्रमया मुक्तावपिभेदेप्रमाणसद्भावादित्यर्थः।

तत्प्रमाणंपठति ॥ [७१।१०] सईति । अनेनसोश्नुतेसर्वान्कामान्सहब्रह्मणाविपश्चितेतिश्रुतिमुपादत्ते । तथाशब्दःश्रुतिसमुच्चये । उपेत्येत्य
नेनैतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्येति । उपेत्यतथाशेषभोगान्भुंक्तइतिवा । यत्तदित्यनेनपरंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्प
द्यतेसउत्तमःपुरुषःसतत्रपर्येतिजक्षन्क्रीडन्रममाणः परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतएषआत्मेतिश्रुतिद्वयं । यःपरंज्यो
तिरुपसंपद्यतेसएवोत्तमपुरुषआत्मेतिचान्यथाप्रतीतिरर्थतःश्रुतीपठतैवनिराकृता । पराक्रांतंचात्रसूत्रकृतैव अन्यार्थश्चपरामर्शइ
ति । गुणपूर्तिहेतोरित्यात्मशब्दव्याख्यानंपुरुषोत्तमत्वस्यचोपपादकं । सेतुरित्यनेनामृतस्यैषसेतुरिति । उतेत्यनेनोतामृतत्वस्ये
शानोयदन्नेनातिरोहतीति । उदाहृतवाक्यफलंदर्शयति ॥ [७१।११] ईत्यादीति । इतिज्ञायतइतिशेषः । भगवद्वशइत्युपलक्षणं । तत्समी
पंप्राप्तइत्यपिग्राह्यं । अद्वैतिनोभोगंनमन्यंतइत्यतःसोप्यत्रवर्णितः । अत्रानुमानमप्याह ॥ [७१।१२] कालोपीति । असौमोक्षसंबंध्यपि जीव
स्यपरेणयदैक्यंतद्युतोनभवतीत्यर्थः । कालोयतःकालत्वात् । एषयद्वत्संसारकालवत् । अनुमाअपि मुक्तावपिजीवस्यपरब्रह्मत्व
निवारणेप्रमाणमस्ति किंतत्अनुमाइतियोजना । येप्रागत्यंतभिन्नस्यमुक्तावैक्यंवदंति । तेषामैक्यमितिपरत्वमितिचयथाश्रुतंव्या
ख्येयं । येतुप्राग्भेदाभेदावुपेत्यमुक्तावत्यंताभेदमाहुःतान्प्रत्यैक्यादिशब्दोत्यंताभेदपरोव्याख्येयः । तथाचनदृष्टांतदोषः । जीवश
ब्दश्चनिष्कृष्टव्यक्तिविषयोवर्णनीयः । अन्यथापुनर्दृष्टांतदोषापत्तेरिति । स्वकीयमादिपदंव्याकुर्वन्ननुमानांतरमाह ॥ [७१।१३] कथंचेति ।
योजीवःपूर्वसंसारेसौपरमात्मानभवति असौपश्चान्मुक्तौसपरमात्मैवभवेदित्येतत्कथंयुक्तिमेति । अनुपपन्नमित्यर्थः । अत्रापि
पूर्ववन्मतभेदेनव्याख्यानंकर्तव्यं । अतएवसएवेत्यवधारणं । प्रयोगस्तुप्रागेवदर्शितः । अपिशब्दोनुमानसमुच्चये । अस्यव्या

सिमुपपादयति ॥ [७।१३] यंतईति । यतःकारणाद्यत्किंचिद्धटादिकंवस्तुपूर्वंयद्धटादिकंनाभूत् । येनसतावस्त्वंतरेणैकीभूतंनभवती
तियावत् । तत्पश्चात्कुतश्चित्कारणात्तत्आसतेनैक्यमापन्नमित्येतन्नदृष्टं ॥ ७ ॥ नचदृश्यतेनापिद्रक्ष्यते । तस्मादितिपूर्वेणसं
बंधः । एतेनादधिभूतस्यक्षीरस्यपश्चाद्दधिभावदर्शनाद्व्यभिचारइत्यसंगतं । एवंभास्करादिमतमपाकृत्ययेयादवप्रकाशादयःस्व
भावतएवपरमात्मनाभिन्नाभिन्नोजीवःतस्यसंसारेभेदएवव्यक्तोऽभेदस्त्वविद्यादिनावृतोवर्तते । मुक्तौतुद्वावपिव्यक्तौभवतइत्या
चक्षते । तेषांमतमधुनानिराकरोति ॥ [७।१४] नचेति । तथाशब्दःसमुच्चये । इतिचमतंयुक्तिनैवेतीतिसंबंधः । कुतःउदाहृतवचनानांभे
दज्ञापकत्वेनास्मन्मताविरोधित्वात् । अनुमानस्यचाद्यस्यास्मान्प्रत्यसिद्धव्याप्तिकत्वात् । द्वितीयस्यचातद्भूतस्यतद्भावनिरासहे
तोःसिद्धसाधनत्वादित्यतोनुमानांतरमाह ॥ [७।१४] यंतईति । यतःकारणाच्चितश्चेतनयाचेतनस्यचेतनेनभिदाभिदाचकुत्रापिदेशे
कुतश्चित्प्रमाणान्नदृष्टेत्यनेनजीवेश्वरौनभिन्नाभिन्नौचेतनत्वात्देवदत्तयज्ञदत्तवत् । ईश्वरोजीवेनभिन्नाभिन्नोनभवतिचेतन
त्वाद्यज्ञदत्तवदित्याद्यनुमानंसूचितं । मोक्षवादार्थमुपसंहरति ॥ [७।१५] इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेणजैनादिमतानिभ्रम
जानि । उपलक्षणमेतत् । कानिचिद्विप्रलंभजानीत्यपिज्ञेयं । तस्माद्धेयानीतिशेषः । ननुवक्तॄणांक्वचिद्भ्रमःसंभव
त्येव । कोदोषइत्यतआह ॥ [७।१५] यस्मादिति । मतानांप्रणेतारइतिशेषः । अप्राकरिणिकंप्रसक्तानुप्रसक्त्यागतमर्थंकथं
चिदन्यथाजानंतोपिनातीवनिंद्याभवंति । एतेतुप्रधानोद्देश्यमपिमोक्षंसम्यङ्नविदुः । किंतुभ्रमेणवैपरीत्येनविदुः तस्मात्त 
त्प्रणीतानिमतानिभ्रमजानीतिसंबंधः।नचातिसूक्ष्मप्रमेयेऽज्ञानविपर्ययावेतेषां किंतुगोपालाविपालप्रमुखैःपामरैरपिसुविदितइ

त्याशयेनाह ॥ [७।१५] यदपीति । यद्यस्मादिहप्राणिषुलौकिकावैदिकबुद्धिरहिताअपिमेसदासुखंस्यादितिस्वोद्देश्यंजानतेहि । नतु
वयमेवनभूयास्मेत्यादि । अतस्तेभ्योप्येतेमंदाइति । तदनेनप्रबंधेनपादप्रतिपाद्यंसंगतिकथनंचसमर्थितं ॥ ७॥ इदानीमेतत्पादा
धिकरणेषुपूर्वपक्षसिद्धांतयुक्तीर्विवक्षुःप्रसंगात्सिंहावलोकनेनपूर्वपादद्वययुक्तिकथनपूर्वकमस्मिन्पादेचाह ॥ [७।१६] औदार्यमिति ।
चतुर्थपादेतृतीयाध्यायस्य पूर्वपक्षयुक्तयइतिशेषः । विपक्षसंप्राप्तिकृतांनिरोधाः । पूर्वपक्षसंप्राप्तिंकुर्वतीनांयुक्तीनांनिवारकाहेत
वः विपक्षसंप्राप्तिविरुद्धहेतवइतिक्वचित्पाठः । तत्रसंप्राप्तिशब्दःकरणसाधनः । समतीतपादेनिरंतरातीतपादे । स्वपक्षेसिद्धांतावि
षये । निर्णयगाःनिर्णयहेतवःसुयुक्तयः । पूर्वमतानुसारायुक्तयोस्मिन्पादेअनुस्त्रियंतएताभिरित्यनुसाराः । सिद्धांतनिर्णीतेर्विशि
ष्टहेतवः ॥ ७ ॥ ॐनैकस्मिन्दर्शयतोहिॐ [७।२२] ॥ अत्राग्नौसर्वेदेवालीयंते । भूतेषुदेवाविलीयंतइतिश्रुतिद्वयविप्रतिपत्त्याकिमग्ना
वेकस्मिन्सर्वेदेवाविलीयंतेउतपंचस्वपिभूतेष्वितिसंशयेग्नावेकस्मिन्नेवसर्वेषांदेवानांलयः । अग्निश्रुतेर्निरवकाशत्वात् । भूत
श्रुतेस्तुसावकाशत्वात् । एकस्मिन्नग्नौसर्वेषांचलयेऽग्नेश्चवायौवायोराकाशेसतिभूतेष्वितिबहुवचनोपपत्तेरितिप्राप्तेसिद्धांतितं ।
नैकस्मिन्नग्नौसर्वेषांदेवानांलयः। किंतुपंचस्वपिभूतेषु । कुतः । पृथिव्यामृभवोविलीयंतेवरुणेश्विनावग्नावग्नयोवायाविंद्रःसोमआ
दित्योबृहस्पतिरित्याकाशएवसाध्याविलीयंते(मृत्यवः)ऋभवःपृथिव्यांवरुणआपोग्नयस्तेजसिमरुतोमारुतेआकाशेविनायका
विलीयंतइतिश्रुतीयथायोगंपंचस्वपिभूतेषुदेवानांलयंदर्शयतोहीति । अत्रवायाविंद्रइतिवायुशब्दोभूतवायोरप्रधानस्यवाचको

विवक्षितइतिप्रतीयते। पृथिव्यादिसंकीर्तनेनभूतप्रकरणात्। सूत्रकृताचसर्वेषुभूतेषुदेवानांलयइत्यत्रार्थेगृहीतेयंश्रुतिः। भूतेषुतच्छ्रुतेरित्युपक्रमात्।ततोप्यप्रधानोवायुरितिप्रतीतिनिवारणायाह॥प्रधानेति।तुशब्दोवधारणे।इहश्रुतौभूतेष्वितिप्रोक्तगतोपीतिशंकाबीजानुवादः।भूतेषुलयंवक्ष्यामीत्याशयेनश्रुत्याप्रोक्तंयत्पृथिव्यादिकंतद्गतोपीति।यद्वाभूतेषुदेवानांलयइत्यत्रार्थेप्रोक्तंसूत्रकृतागृहीतंश्रुतिवाक्यंतद्गतोपीति। कुतःयुक्त्या उत्तमानामिंद्रादीनामधमेभूतवायौलयानुपपत्तेरित्यर्थः। प्रधानवायावपिकथमिंद्रादीनांलयोपपत्तिरित्यतआह॥ यस्मादिति। यस्मात्कारणात्सावाएषादेवतानादिर्योयंपवतइतिश्रुतौ चशब्दादन्यास्वपिश्रुतिषुप्रधानवायुर्भूरिभूरित्वेनसकलजीवोत्तमत्वेनप्रोक्तस्तस्मात्तस्मिन्निंद्रादीनांप्रलयोपपत्तेःप्रधानवायुस्त्विहवायुनामेतिसंबंधः। यद्वाएषवैब्रह्मयोयंपवतेतमेताःपंचदेवताःपरिम्रियंतेविद्युद्वृष्टिश्चंद्रमाआदित्योग्निरितिश्रुतिरत्रविवक्षिता। तत्रभूरिस्पष्टंसूर्यादीनांसंहर्ताप्रोक्तइति। एवंतर्हिभूतप्रकरणबाधःस्यादित्यतआह॥ यत्तंइति। नकेवलमप्रधानवायुःकिंतुसप्रधानवायुरपिभूतमानित्वाद्भूतनामाचेतिचार्थः। अतःप्रकरणविरोधाभावात्प्रधानवायुरेवेहवायुनामेति। उक्तमेवप्रपंचयति॥ महामानीति। महांश्चासौमानीचेतिमहामानी सर्वाभिमानीतियावत्। यथासमस्तराष्ट्राधिपतीराजातदंतर्गतस्यग्रामस्याधिपतिर्भवत्येवंसर्वाभिमानीप्रधानवायुरल्पस्यवायोर्भूतस्याभिमानीभवेदेव। तच्छब्देनभूतशब्देन। नकेवलंवायुशब्देनेत्यपेरर्थः॥ ७॥४।२।५॥ ७॥ ॐतानिपरेतथाह्याहेतिसूत्रंॐ। अस्यार्थःतानिभूताभिमानिप्रभृतीनिदैवानिपरेपरमात्मनिलीयंतेतथाह्याहश्रुतिरिति। अत्रसर्वेषांदेवानांपरमात्मनिसाक्षाल्लयःप्रतीयते। तत्परिहारायभाष्यं।

प्राणद्वारेणेति । तत्रापिप्राणेसर्वेषांसाक्षाल्लयःप्रतीयते । अतोविस्पष्टंव्याचष्टे ॥ ७२।२ तस्मिन्निति । अशेषक्रमाविरोधे नश्रुत्याद्युक्तंसर्वंक्रममनुसृत्य । भूतानिभूतादीनिदैवानितस्मिन्प्रधानवायौलयंयांति सएवविष्णौलयंयाति । यश्चवाया विंद्रइतिश्रुताविंद्रादीनांप्रधानवायौलयोभिहितःसोपिनसाक्षादित्याह ॥ ७२।३ इंद्रादीनामिति । तत्रप्रधानवायौ । विशे षादितितृतीयार्थेपंचमी । विशेषवाक्येनप्रोक्तमनुसृत्यव्याख्यातव्यः । नत्वन्यथाव्याख्यानंसाक्षात्तत्रलयइति । विशेषवाक्यविरो धादितिभावः । तमेवक्रमंसंक्षेपेणतावदाह ॥ ७२।३ तस्मादिति । विशेषप्रमाणस्यसर्वथानुसर्तव्यत्वादितिभावः । अत्रगिरिजाश ब्दोवारुणीसौपर्णीपरोव्याख्येयः । तथारुद्रशब्दःशेषगरुडपरः । तथाचवक्ष्यति । तयागिरिजयासहैवरुद्रंप्राप्यपतिंवाण्याः । समस्तजीवाइत्यस्यैवविवरणं अशेषाइति । यद्वारुद्रंप्रविशंतीत्यध्याहारेणव्याख्येयं । अस्यैवविवरणमुत्तरवाक्यजातं । तत्र वायाविंद्रइतिश्रुतावुक्तानामिंद्रादीनांचतुर्णांपृथिव्यादीनांभूतानांचक्रमेणैववायौप्रवेशइतियदुक्तंतत्तावत्प्रपंच्यते । इहद्वौमा गौं शेषमार्गोगरुडमार्गश्च । तत्रशेषमार्गमादावाह ॥ ७२।४ सोमस्त्विति । वारीशयुतइत्यनेनाब्देवतायावरुणस्यसोमेलयइत्यु च्यते । इहइंद्रादिचतुष्टयेसोमस्य भूतेष्वपांचवायुप्रवेशोनिर्णयः । प्राग्गिरिजांरुद्रमित्युक्तं । इदानींचगिरंवायुमिति । एतेच त्वारःशब्दाःप्रसिद्धपदार्थकाइतिप्रतीतिंवारयितुमाह ॥ ७२।५ उमेति । उमागिरीशावितिभारतीरावित्यपि इरः समीरः । वागि त्येतत्पर्यायसमुदायोगृह्यते । प्रतीतार्थत्वेकिंबाधकमित्यतउक्तं ॥ विमुक्तिकालइति । विमुक्तिप्रतिपादनावसरे । एतेनो

मादीनांचतुर्णामिहजन्मनिमुक्त्यभावादितिबाधकंसूचितंभवति । वेदवाक्यानुसारिणोवयमपितथैवप्रयुक्तवंतःस्मइतिभावः । उमादिशब्दानांवारुण्यादिवृत्तौकिंनिमित्तमित्यतआह ॥ [७२१६]तएवेति । यद्यस्मात्तउमाद्याएवतत्पदंवारुण्यादिपदमुत्तरकल्पे प्राप्नुवंति तस्मादितिपूर्वेणसंबंधः । अनेनोमात्वादीनांवारुणीत्वादीनांचैकद्रव्यसंबंधोलक्षणाबीजमित्युक्तंभवति । प्रसिद्धपद परित्यागेनाप्रसिद्धपदप्रयोगेकिंप्रयोजनमित्यतआह ॥ [७२१७]तत्कालइति । तत्कालेउमात्वादिकाले । एतानुमादीन्देवान् । ब्रह्मकालेतेषामेववाय्वादीनांब्रह्मत्वादेःकाले । एतान्वारुण्यादीन् । चोयस्मादित्यर्थे । इतितस्मात् । वाग्वेदवाणी । तादृश तामुमादिशब्दवत्तां । एतदुक्तंभवति । योयस्मिन्नतिपरिचयवान्तस्याश्रमांतरप्राप्त्यादिनानामांतरेप्राप्तेपितदभिज्ञास्तंप्रतितं पूर्वनाम्नैवव्यवहरंतीतिलोकेसुप्रसिद्धं । तथात्रापिप्रयोगइतिकिंप्रयोजनान्वेषणेनेति । इदानींगरुडमार्गमाह ॥ सूर्यइति । अग्नियुक्तइत्यनेनाग्नेःसूर्येलयइत्युच्यते । अनेनाग्निरिंद्रइतिश्रुतिःपरंपरापेक्षेत्युक्तंभवति । एतद्गतोवाणीगतएव । एतेनेंद्रादि ष्विंद्रादित्यबृहस्पतीनां भूतेषुतेजसोवायौलयोविवृतोभवति । नन्वेतदिंद्रउमायामुमारुद्रेविलीयतइतिश्रुतिविरुद्धं । उमारुद्र शब्दयोःस्वार्थपरित्यागेपिवारुणीशेषपरतयाव्याख्यातत्वादित्यतआह ॥ [७२१८]इंद्रेति । यदातदाशब्दावधिकरणमात्रस्योपलक्षकौ । यत्रश्रुतावत्रोमायामिंद्रप्रवेशउच्यते।तस्याश्चोमायारुद्रे।सुपर्णपत्न्येव।गिरीशनाम्नागिरीशपर्यायेण । सौपर्ण्यामिंद्रलयस्यबलव च्छ्रुतिसिद्धत्वादितिहिशब्दः।अत्रपदसादृश्यंप्रवृत्तिनिमित्तमितिभावः । अधुनातानिपरइत्युक्तानांहिरण्यगर्भेलयप्रकारमाह॥

[७।२।९]भृग्वादयइति। सुपर्णपत्न्याःसुपर्णेलयःसिद्धएव। इंद्रपर्यंतमेववक्तव्येऽधिकवचनमुक्तदार्ढ्यार्थं। एवमुत्तरत्रापि।येमनवोवैव
स्वताद्याःयेचराजमुख्याःप्रियव्रताद्यास्तेस्वायंभुवमनुंप्रविश्यात्रस्वायंभुवेमनौगतावर्तमानामहेंद्रं। विशंतीत्युभयत्रसंबध्यते।
भूतेषुपृथिव्याकाशयोर्लयप्रकारोवक्तव्यस्तमाह॥ [७।२।१०]आकाशइति। वायुभूतस्यमुख्याभिमानीप्रधानवायुरित्युक्तंअमुख्याभि
मानिनस्तुशक्रंमरुद्गणाइतिलयोवक्ष्यते॥ [७।२।११]सनादयइति। सनत्कुमारव्यतिरिक्ताः। तस्यकामावतारत्वात्। कामस्यतुवारु
ण्यामुक्तएवलयः। शिष्टाउक्तेभ्यः। एतेनाग्नौसर्वेदेवाविलीयंतइत्यस्यविषयोदर्शितः। अस्यापवादमाह॥ [७।२।११]वर्णाश्रमेति। ए
तत्प्रसंगान्मुक्तौप्रवेशमात्रमुक्तंनतुदेहलयः। तेषामुत्क्रमणस्याविद्यमानत्वात्। वर्णाश्रमाचाररताइत्यनेनमनुष्याणांमुक्तौव
र्णाश्रमवत्त्वमस्तीतिसूचयति। धर्मस्यतुस्वायंभुवेमनौलयएव। कालेमोक्षकाले। सर्वेपितरस्तंधर्ममेवसंयांति। सर्वेसु
रानुगागंधर्वाद्याकुबेरं। उपसंहरति॥ [७।२।१२]विमुक्तीति। एवंसर्वेयथोक्तप्रकारेणविमुक्तिकालेप्रविशंत्युत्तमानितिशेषः। नके
वलंप्रविशंतिकिंतर्हीत्यतआह॥ [७।२।१३]अभीक्ष्णमिति। आविष्टग्रहवदित्यर्थः। किमनेनप्रवेशेनेत्यतआह॥ [७।२।१३]आनंदेति।
अमुत्रोत्तमेषु प्रवेशेन। प्रविष्टानांपुनर्निर्गमोस्तिनवेतिशंकायामाह॥ [७।२।१३]अंतश्चेति। अतएभ्यउत्तमेभ्यःनिर्गताश्चेतिसंबंधः।
इष्टमिच्छा। नपुंसकेभावेक्तः। निर्गतानांपुनःप्रवेशोस्तिनवेत्यतआह॥ [७।२।१३]भूयश्चेति। तान्पूर्वप्रविष्टानेव। नन्वेवंविधामु
क्तिःक्वापिनोपलब्धेत्यतआह॥ [७।२।१४]सायुज्यमिति। वदंतिपुराणादीनि। सयुजांभावोहिसायुज्यं। किमिदंसायुज्यंसर्वेषामस्ति।
नेतिब्रूमः। तर्हिसायुज्यहीनानांकीदृशीवृत्तिरित्यतआह॥ [७।२।१४]सायुज्येति। लयेतुलयएव। विशंत्युत्तमान्। बहिस्तेभ्यः। एतत्सा

युज्यभाजामपिसमानमितिनेत्याह ॥ [७२।१५] ततइति । ततोलयकालात् । नन्वेतत्सर्वंकुतःप्रमाणात्प्रतिपत्तव्यमित्यतआह ॥ [७२।१५] उक्तं
मिति । अस्यांस्मिल्लयइत्युक्तंसमस्तं । परमश्रुतिश्चविस्तरभयान्नपठिता । चशब्दउत्तरवाक्येनसंबध्यते । प्रमाणांतरमाह ॥
[७२।१५] सर्गेति । मुक्तौसर्गक्रमतोविपर्ययइति । योयस्माज्जातस्तस्यतस्मिन्मुक्तिरितितावदंगीकरणीयमित्यर्थः । एतच्चाप
वादाभावेसतीतिज्ञेयं । तथाचन्यायविवरणे । कुतएतदित्यतआह ॥ [७२।१६] लयइति । साधारणप्रलयेसर्गक्रमाद्विपर्ययस्यसत्वादि
तिभावः । एतदपिकुतइत्यतआह ॥ [७२।१६] अथोइति । अथोशब्दोर्थांतरे । विपर्ययेणसर्गक्रममपेक्ष्य । अवददुपपादितवान् ।
गिरांवेदवाचांप्रभुःसूत्रकारः । यथा विपर्ययेणतुक्रमोतउपपद्यतेचेति । लयेसृष्टिक्रमतोविपर्ययश्चेन्मुक्तौतथाभाव्यमित्यत्रकिं
नियामकमित्यतआह ॥ [७२।१६] लयइति । यतःकारणात्सुराणांलयएवेयंमुक्तिर्नतुमनुष्याणामिवप्रागेवदेहादुत्क्रांतिः । तस्मादुक्तंयु
क्तं । सामान्यविशेषभावान्नसाध्याविशिष्टतादोषः । सर्गश्चोक्तानुगुणएवश्रुत्यादिसिद्धइतिभावः । ननुप्राङ्मुक्तानांभोगादिकं
समर्थितं । इदानींतूच्यतेलयएवमुक्तिरिति । तत्कथंपूर्वापरविरोधोनभवतीत्यतआह ॥ [७२।१६] भोगइति । विशेषेणदेवपदाद
प्यतिशयेन । देहहानिलक्षणामुक्तिर्लयान्नविशिष्यतइत्युक्तंनतुसर्वापीतिभावः । अतएवप्रागियमित्युक्तं । भोगश्चमुक्तिरिति
सूत्रकारानुक्तंकस्मादुपसंख्येयमित्यतआह ॥ [७२।१६] यमिति । यंभोगंचतुर्थपादेसूत्रकारोवक्ष्यतिमुक्तित्वेनसः । प्रमाणांतरंचाह ॥
[७२।१७] उक्तंश्चेति । बिंबप्रतिबिंबभावोदेवानांउक्तलयानुसारतइतियस्मिन्यस्यास्साभिर्लयउक्तःसबिंबोपरःप्रतिबिंबइत्युक्तमस्तीत्य

॥ अथश्रीमन्न्यायसुधायांचतुर्थाध्यायस्यतृतीयपादः ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ हरिः ॐ ॥ मार्गोगम्यंचास्मिन्पादउच्यतइतिभाष्यं । तत्प्राक्प्रसंगाद्विवृतमपीहावसरप्राप्तौविशेषतोविवृणोति॥ [७२।२३]उत्क्रांतेति । येशरीरादुत्क्रांतामानुषास्तेषांमार्गोभगवल्लोकगमनार्थः । गम्यमपितेषामेवेतिप्रतीतिनिरासायोक्तं । विमुक्तेति । येकर्मणोदेहाच्चविमुक्तास्तेषांसर्वेषामपिगम्यं । इदमुभयमेतत्पादोदितं । अत्राधिकरणेषुपूर्वपक्षयुक्तीःसिद्धांतयुक्तीश्चाह॥ [७२।२३]सुक्रमेति । अन्यमतस्येतिजातावेकवचनं । सिद्धांतनिर्णीतिकरास्तर्काइतिशेषः ॥ ७ ॥ ॐ[७३।२]अप्रतीकालंबनान्नयतीतिबादरायणउभयथाचदोषात्तत्क्रतुश्चॐ । विमुक्तगम्यंप्रतिपादयितुमिदंसूत्रं । तद्भाष्येनविस्पष्टमित्यतःस्पष्टीकरिष्यन्प्रतीकशब्दार्थंतावदाह॥ [७३।२]प्रतीकमिति । आदिपदेनमनःप्रभृतीनांभगवत्प्रतिमानांग्रहणं । यद्यपिसूत्रेऽप्रतीकालंबनानांगम्यमुक्तंप्रतीकालंबनानांतुपरिशेषसिद्धं । तथाप्यस्पष्टस्पष्टीकरणार्थंप्रवृत्तत्वादभावस्यभावपूर्वकत्वाच्चपरिशेषसिद्धमेवार्थमादावाह॥ [७३।२]तद्गतमिति । प्रतीकगतमेवविष्णुं । तेप्रतीकालंबनाः । पुरतःप्राक्प्रलयकालात् । अस्माद्ब्रह्मणःमतिंभगवज्ज्ञानविशेषं । प्राप्स्यंतिप्रलये । इदानींसूत्रितामप्रतीकालंबनानांगतिंप्रपंचयति ॥ [७३।२]अंतइति । प्रतीकालंबनेभ्योन्येव्याप्तोपासकाःअप्रतीकालंबनाः । प्रथमतस्तंविष्णुमाप्यापिपरांतकाले । तस्माद्विष्णोस्तंब्रह्माणमाप्यहरिंगताभवंतीति ॥ ७ ॥ ४ । ३ । ६ ॥ ७ ॥ इतिश्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यास्यप्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ॥ कृतायांटीकायांविषमपदवाक्यार्थविवृतौचतुर्थाध्यायेर्चिःप्रभृतिचरणःपर्यवसितः ॥ इतिश्रीमन्न्यायसुधायांचतुर्थाध्यायस्यतृतीयःपादःसंपूर्णः ॥ ४ । ३ ॥



र्थः । ततःकिमित्यतआह ॥ [७२।१७]बिंबइति । मोक्षानंतरमपिसर्वदा । एतदुत्तरत्रोपयोगि । प्रसंगादिहोक्तं । यद्यस्मान्मुक्तौप्रतिबिंबस्यबिंबेलयोनियतःप्रमाणसिद्धः । तानिचान्यत्रपठितानि । तस्मादुक्तंयुक्तमिति । यदुक्तंसर्वेषांभूतानांप्राणेलयस्तस्यविष्णाविततिदसत् । प्राणस्तेजसितेजःपरस्यांदेवतायामितिश्रुतिविरोधात् । बिंबेप्रतिबिंबस्यलयइतिचासत् । नहिप्राणस्तेजोभूतस्यप्रतिबिंबइत्यतआह ॥ [७२।१८]तेजोभिधामिति । वायुःप्रलयेतेजोभिधांश्रियमाप्यतत्रलीनोभूत्वाविष्णुमाप्तः । सृष्टिकालेजातेग्रेसर्वेभ्यःपूर्वंततोविष्णोःपुत्रतयाहिरण्यगर्भत्वेनप्रसूतः । पुनरेवप्रलयेमुक्तौविष्णुंप्रविश्यात्रविष्णौतिष्ठति । इदमुक्तंभवति । तेजःशब्दस्यलक्ष्मीवाचित्वान्नोक्तविरोधः । एवंतर्हिविलीनोहिप्रकृतौसंसारमेतीतिश्रुतेर्वायोःसंसारप्रसंगइतिचेन्न । इष्टत्वात् । हिरण्यगर्भत्वेनपुनर्जननांगीकारात् । एवमपिब्रह्मविदोमुक्त्यभावप्रसंगइतिचेन्न । हिरण्यगर्भत्वानंतरंमुक्तिस्वीकारादिति । इदंचप्राणशब्दस्यवायुवाचित्वपक्षमादायोक्तं । हिरण्यगर्भवाचित्वपक्षेतुभाष्योक्तंद्रष्टव्यं । मुक्तानांस्वस्वोत्तमदेवताःप्रविश्यावस्थानमित्युक्तं । नैतावदेव । किंतुभगवत्प्रवेशोप्यस्ति । उक्तश्चभोगोनानंदस्यजनकःकिंतुव्यंजकएव । आनंदस्तुस्वरूपभूतइत्याह ॥ [७२।१९]सर्वेपीति । सर्वेपीत्युक्तेदेवानांप्रकृतत्वात्तएवेतिप्रतीतिंवारयितुंअशेषतोपीत्युक्तं । भुंजंतोनुभवंतः । शिष्टाहव्यवाहमित्यस्यापवादांतरमाह ॥ [७२।१९]प्रयांतीति । निर्ऋतिस्तुधर्मंप्रयाति । मरुद्गणाःशक्रंप्रयांति । तथाशब्दःसमुच्चये । पृतनाधिपाद्याःविष्वक्सेनाद्याःसर्वेभगवतःपार्षदाअनिरुद्धंप्रयांति । देहलयार्थमितिशेषः । अनिरुद्धस्यतुकामेलयउक्तएवेत्ये

वार्थः । अत्रप्रमाणमाह ॥ तुरेति । अतएवैतत्तत्रैवनोक्तंपरमश्रुतावनुक्तत्वात् । पादार्थमुपसंहरति ॥ इयमिति । देवादीनांदेहलयरूपाविमुक्तिरुक्तेति ॥ ७ ॥ ४ । २ । ७ ॥ ७ ॥ इतिश्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्यप्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना। कृतायांटीकायांविषमपदवाक्यार्थविवृतौचतुर्थेध्यायेत्रोत्क्रमणचरणःपर्यवसितः॥२॥ इतिश्रीमन्न्यायसुधायांचतुर्थाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥ ७ ॥



इतिश्रीमन्न्यायसुधायांचतुर्थाध्यायस्यद्वितीयःपादःसंपूर्णः

॥ अथश्रीमन्न्यायसुधायांचतुर्थाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥

सुधा० श्रीगुरुभ्योनमः ॥ हरिः ॐ ॥ पादप्रतिपाद्यंतत्संगतिश्चप्रसिद्धैवेत्यतःपूर्वोत्तरपक्षयुक्तीरेवाह ॥ [७३।५] ॐअतिक्रमेति । अन्यपक्षेपूर्व अ.४पा.४
॥४१॥ पक्षेषु । सुनिर्णयःसिद्धांतनिर्णयोर्थःप्रयोजनंयासांताःसुनिर्णयार्थायुक्तयः ॥ ६ ॥ ॐ[७३।७]अतएवचानन्याधिपतिःॐ । एत
त्सूत्रंकश्चिद्व्याख्याति । अतएवचावंध्यसंकल्पत्वा(देवान)दनन्यानाधिपतिर्विद्वान्भवति । नास्यान्योधिपतिर्भवतीत्यर्थइति । अधि.७
तदिदमसदितिभावेनाह ॥ [७३।७]अनन्येति । इहसूत्रेमुक्तस्यानन्याधिपतिरितियदनन्यभृत्यत्वमुक्तंतत्तूदितेभ्योयेयस्यमुक्तस्याधि
पतित्वेनोदिताःशास्त्रेतेभ्योन्यस्यभृत्योनभवतिमुक्तइतिप्रतिपादनाय । नतुसर्वथाधिपतिनिवारणाय । कुतः । अन्यपदप्रयोगा
त् । अन्यथाअपतिरित्यवक्ष्यत् । इतश्चैवमेवेत्याह ॥ [७३।८] पतिमिति । यद्यस्माद्धरेरमृतत्वस्योतयत्पतित्वंतस्यवाक्उतामृतत्वस्ये
शानइतिश्रुतिरितियावत् । विष्णुमेषांमुक्तानांपतिमाह । ततोप्युक्तएवसूत्रार्थोनापरइति । अनुमानेनाप्येतमर्थंसमर्थयते
॥ [७३।८] एतेपीति । अपिचेतिप्रमाणसमुच्चये । एतेमुक्ताः । अन्योधिपतिर्येषांतेऽन्याधिपतयः । तेषांभावोन्याधिपतित्वंते
नयुक्ताः । विष्णवन्यत्वेनाचित्त्वेनजीवत्वेनच । तुशब्दोविशेषार्थः । परकीयव्याख्यानानुसारेणान्याधिपतित्वयुक्ताइति
प्रतिज्ञातं । स्वमतेत्वधिपतियुक्ताइत्येवप्रतिज्ञेति । यदिकश्चिदुदाहृतश्रुत्यर्थेविप्रतिपद्येततस्यानुमानेनैवालमित्युक्तं
इत्यनुमैवचेहमुक्तेष्वभीष्टस्याधिपतिसाहित्यस्यसिद्ध्यैभवतीति । कथं । व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोः प्रमितत्वादितिहिशब्दः । ॥६९३॥
मुक्ताःअधिपतिरहिताः मुक्तत्वादवंध्यसंकल्पत्वादीश्वरवदित्यनुमानप्रतिरोधइतिचेन्न । मूलप्रकृतावनैकांत्यात् । विप
क्षेबाधकाभावाच्च । तदिदमुक्तंनिश्चयादिति । नकेवलंमुक्तानांभगवानधिपतिःकिंत्वन्येपियथासंभवंभवंतीत्याशयवानाह ॥

[७३।९] मुक्तेति । ब्रह्मपुरःसराणामपिमुक्तौ मुक्ताश्चतेस्वकीयाःस्वैःसहमुक्तिंगताश्चतेअवराश्चमुक्तस्वकीयावरास्तान्प्रत्यंतृतास्ति । अमुक्तान्प्रतियंतृतासर्वथानास्ति । यथाहसूत्रकारः । विकारावर्तिचेति । मुक्तेष्वपिकल्पांतरेमुक्तान्स्वकल्पेमुक्तेष्वप्युत्तमान्स मांश्चप्रतिनास्तीत्यतोमुक्तेत्याद्युक्तं । अनेनपरोदाहृतश्रुतीनांगतिश्चोक्ताभवति । कुतएतदित्यतआह ॥ [७३।१०] अनेनेति । अनेनचक्षुरंतस्थेन देवेनप्रसन्नेन तथामुनादित्यांतर्गतेनचपरावांक्तनलोकवर्तिनांमुक्तानामीष्टेईशिताभवतीतिश्रुतिर्ज्ञानतोमुक्तानियंतृत्वंफलमाहहीति । अत्रामुनापरलोकिनामनेनार्वाक्तनलोकिनामितिज्ञेयं । अनेनाथयएवंविद्वानित्याद्यांसोमुनैवयेचामुष्मात्परांचोलोकास्तांश्चाप्नोतिदेवकामांश्च अथानेनैवयेचैतस्मादर्वांचोलोकास्तांश्चाप्नोतिमनुष्यकामांश्चेतिश्रुतिमुपादत्ते । नन्वस्यांश्रुतावुक्तमिदंज्ञानफलंमुक्तिगतमित्येतत्कुतइत्यतआह ॥ मुक्ताविति । एतच्चसर्वलोकाप्तिलक्षणंफलंमुक्तावेवउदेतिहवैसर्वेभ्यःपाप्मभ्योयएवंवेदेतिसर्वपापक्षयलिंगात् । नहिमुक्तेरितरत्रैतत्संभवति । प्रारब्धपापस्यामोक्षंविद्यमानत्वात् । यदिदंसर्वलोकाधिपत्यंमुक्तौफलमुक्तंतत्सर्वेषामपिमुक्तानामितिप्रतीतिनिरासायाह ॥ [७३।११] लोकेति । सर्वात्मनालोकाधिपत्यंचमुक्तस्यविधातुरेव अन्येषांयथायोग्यमितिभावः । स्वकीयेत्युक्तमनुसंधेयं । अत्रप्रमाणमाह ॥ [७३।११] ईत्याहेति । साचान्यत्रद्रष्टव्या । चशब्दोवक्ष्यमाणयुक्तिसमुच्चयार्थः । श्रुत्यंतरमप्येवमेवव्याख्येयमित्याह ॥ [७३।११] सर्वइति । सवेदब्रह्मसर्वस्मैदेवाबलिमावहंतीतिश्रुत्युक्तंमुक्तस्यसर्वदेवपूज्यत्वंचानवधिकंविधातुरेवनसर्वेषां उक्तश्रुतेरेवेत्यर्थः । इतोप्येवमित्याह ॥ [७३।१२] नेति । पूजकाअपिहिदेवामुक्ताएव । अमुक्तानांमुक्तसंबंधस्यनिवारितत्वात् । तथाचसर्वेदेवामुक्ताःसर्वैर्मुक्तैर्देवैःपूज्यंतइत्युक्तंस्यात् । एतच्चव्याहतं । ततएव

त(स्यैवोत्त)स्योत्तमत्वस्याधमत्वस्यक्काप्यदर्शनात् । अतउक्तएवश्रुत्यर्थः । स्यादेतत् । तांश्चाप्नोतीत्युक्तआप्तासर्वाशुभनाशलिं
गाद्भवतुमुक्तः । तस्यचात्रलोकाप्तिरेवोच्यते । नतुमुक्तस्वकीयावरयंतृतेत्यतआह ॥ [७३।१३] लोकाइति । इहश्रुतौलोकाइतिपदंता
वल्लोकिनांवचःप्रतिपादकं । नकेवलमाप्तामुक्तःलोकपदमपिलोकिविषयमित्यपिशब्दः । तुशब्दोवृत्तिविशेषद्योतकः । यथामं
चशब्दोमंचस्थेषुपुरुषेषुविद्यतेतथालोकशब्दोपिलोकस्थेषुपुरुषेष्विति । अत्रलक्षणाबीजसंबंधस्तुस्फुटएव । लाक्षणिकप्रयोगप्र
योजनंवाच्यमित्यतआह ॥ [७३।१२] लोकाइति । हिशब्दःप्रसिद्धौ प्रयोजनानुसंधानेनविनेत्येवशब्दः । रवःशब्दः । प्रजासुप्रजावि
षये । रूढलक्षणैषा तत्रकिंप्रयोजनान्वेषणेनेतिभावः । अथवाकिंलक्षणया । यतोवाचकएवलोकशब्दोजनानामितिभावेनाह ॥
लोकाइति । सर्वजनैरितिशब्दशक्तिज्ञैः । प्रकारांतरेणलोकशब्दस्यपुरुषवाचित्वमाह ॥ [७३।१३] तदिति । लोकाभिमानिनः । अभिमा
न्यधिकरणन्यायेनेतिभावः । अस्तुलोकशब्दस्यजनेषुवृत्तिस्तथाप्यस्यांश्रुतौतद्विवक्षाकुतोज्ञायते । नतावतापीष्टसिद्धिः । मुक्त
विषयतायांप्रमाणाभावात् । आप्तिरेवचेहोच्यते नतुतन्नियमनमित्यतआह ॥ [७३।१३] तद्गाइति । तुशब्दोवधारणे । इहयेचामुष्मादित्य
स्यांश्रुतौतद्गाःपरावरलोकगताःमुक्ताएवलोकइतिशब्दोएषांतेलोकशब्दाः । तेचान्योन्यनाथाउत्तमाअधमानांस्वीयानांनियाम
काइत्येवमेतच्छ्रुतिव्याख्यानरूपापैंगिश्रुतिरस्ति । यद्यपिमुक्तस्यविकारावर्तिव्यापारनिषेधादेवैतत्सिद्धं । तथापिदार्ढ्यायश्रुत्युदाह
रणं । एतेनलक्षणापक्षेमुख्येबाधकंचोक्तंभवति । अभिमानिपक्षेतुभूतपूर्वगत्यामुक्तेषुलोकशब्दोव्याख्येयः । प्रकारांतरेणास्यांश्रुतौ
मुक्तस्यमुक्तनियामकत्वंप्रतिपादितमितिदर्शयन्नाह ॥ [७३।१४] अलोकेति । लोकदोषातीतत्वाद्विदेहत्वाद्वेतिभावः । ततःकिंप्रकृतइत्यत

आह॥[७३।१४] पदमिति।इहपरांचोलोकाअर्वांचोलोकाइत्यत्रताद्दगलोकइत्यपिपदंछेत्तुंयुक्तं। लोकालोकशब्दयोःसंहितायाःसमानरूप
त्वादितिभावः।योगवृत्त्यापिलोकशब्दस्यमुक्तेषुवृत्तिःसंभवतीत्याह॥[७३।१४] लोकेति।यतःसर्वेमुक्ताःसततमपिप्रकाशरूपाःप्रसिद्धास्त
तोपिलोकाभिधाः।लोकतेःपचाद्यचिकृतेरूपमेतत्।दर्शनंप्रकाशइतिचनार्थांतरं । यदुक्तंप्राग्लोकाभिमानिनोयेमुक्तास्त इहलोक
शब्दार्थाइतितदसत्। तेह्युत्तमाः। नचतन्नियमनंमुक्तानांसंभवतीत्यतोमोक्तंविस्मार्षीरित्याह॥[७३।१५] ब्रह्मैवेति। तथाचनानुपपत्तिरि
ति।एवंस्वमतेनश्रुतिंव्याख्याययत्परेषांव्याख्यानंआदित्यमंडलेपरमेश्वरमुपासीनस्याविदुषःपरलोकाधिपत्यंभवति चक्षुष्युपासी
नस्यार्वाक्तनलोकाधिपत्यंभवतीतितन्निराकरोति॥[७३।१५] नचेति।इहश्रुतौ।लोकाधिपत्यंविज्ञानफलंसमुक्तमितिव्याख्यानंनयुक्तं।कुत
इत्यतआह ॥[७३।१५] रवीति। चशब्देनचक्षुर्गतेचेतिसमुच्चिनोति। यस्मात्कारणात्तल्लोकाधिपत्यंपुरैवपूर्ववाक्यएवरविबिंबगेहरौचक्षुरं
तर्गतेचपृथग्विभागेनोक्तं आदित्यगतंप्रकृत्यसएषयेचामुष्मात्परांचोलोकास्तेषांचेष्टे(देव)दैवकामानांचेति। तथाक्षिगतं।सएषये
चैतस्मादर्वांचोलोकास्तेषांचेष्टेमनुष्यकामानांचेति तस्मान्नेति। एतदुक्तंभवति। नसमस्तलोकाधिपत्यंविदुषोयुज्यते। तस्यभगव
द्धर्मत्वेनात्रैवोक्तत्वादिति। भगवद्धर्मोपिविदुषोभवतीत्यंगीकारेकोदोषइतिचेत्। तत्किंभगवान्स्वीयसर्वलोकाधिपत्यंपरित्यज्य
विदुषेददातीति । उतविद्वांसमवातरेश्वरंकरोतीति । अथविद्वांस्तादात्म्यंप्राप्नोतीति । नाद्यः। भगवदैश्वर्यस्यसमस्तश्रुत्यादौ
नित्यत्वावगमात् । किंचैकस्मैविदुषेदत्तस्वाधिपत्योभगवानन्यस्मै( विदुषे )किंदद्यात् । सर्वपापक्षयलिंगविरोधाच्च । अतएव

नद्वितीयः। हिरण्यगर्भेतद्युज्यतइतिचेन्न। पाप्मशब्देनप्रकृत्यादेर्बंधस्यविवक्षितत्वात्। अतएवोक्तंसर्वाशुभेति। तस्योदिति नामेतिहिपरमेश्वरस्योच्छब्दंनामत्वेनोक्त्वातस्यानिर्वचनंक्रियते सएषसर्वेभ्यःपाप्मभ्यःउदितइति। तत्रोदितत्वमेवोच्छब्दार्थः। कस्मादित्यपेक्षयांयोग्यंकिमपिग्राह्यं।नचतत्पापमेवेतिनियामकमस्ति।अतःसर्वमप्यशुभंतत्रविवक्षितं।तदेवचविदुषःफलमुच्यते। तृतीयंनिराकरोति॥ [७३।१६] भेदइति। विदुषःपरमेश्वरादितिशेषः। आदिपदेनानेनेत्यस्यग्रहणं। क्रियाविशेषणंचैतत्।भेदश्चेतिसंबंधः। सम्यगितिस्पष्टं। नहितदात्मातत्प्रसादात्तद्धर्माभवति। भवेदेतद्यद्यमुनानेनेत्येतदमुनादेवेनप्रसन्नेननिमित्तेनेतिव्याख्यायेत। नचवं।किंनाम।अमुनारूपेणामुष्यतादात्म्यंप्राप्यतथानेनरूपेणास्यतादात्म्यंप्राप्येति।नचैवंसतिभेदोक्तिरस्तीत्यतआह॥ [७३।१६] तंचप्रत्ययमिति। चशब्दस्तत्समानार्थप्रत्ययांतरसमुच्चयार्थः॥ अपिशब्दोरूपेणेतिपदस्य। तेनेत्यमुनानेनेत्युभयोर्ग्रहणं। अतिहाय प्रवृत्तायामिहश्रुतौ। भवे(देवंप)दयंपरस्याभिलाषः। श्रुतिस्तुनतथावक्ति। यदिखल्वदस्त्वेनादस्तयाइदंत्वेनेदंतयेतिभाववाचीप्रत्ययःस्यात्यदिचामुनारूपेणात्मनानेनरूपेणात्मनेतिपदंस्यात्तदाप्रतीमोयमर्थःश्रुत्यभिप्रेतइति। नचैतदस्तीति। ननुभाव प्रधानानिर्देशाबहुलमुपलभ्यंते ततोविनापिप्रत्ययेनसोर्थोभविष्यति। सोपस्कराणिवाक्यानिभवंति। ततोरूपेणेत्यादिपदाध्याहारोवाकरिष्यतेकोदोषइतिचेन्न। निश्चितेहिवाक्यार्थेतदुपपद्यते नचतन्निश्चायकमत्रास्तीत्याशयवान्दोषांतरमाह॥ [७३।१७] भवतीति। यद्यस्यांश्रुतौतादात्म्यप्राप्त्यातदीयंसर्वलोकाधिपत्यमस्यभवतीत्यर्थोविवक्षितःस्यात्। तर्ह्यत्रैतदर्थप्रतिपादनेऽयंवि ॥६९५॥

द्वानसौपरमात्माभवतीत्येतावदेववक्तव्यं। नतुसोमुनैवेत्यादिकं। तादात्म्यप्राप्तौतद्धर्मस्यस्वतःसिद्धत्वात्। अयमसौभवती
त्यल्पंशब्दंविहायबहूनिवाक्यानिप्रयुंजानायाःश्रुतेरकुशलत्वंदोषःस्यात्। नहिकश्चिदल्पीयसाप्रयत्नेनसिध्यत्यर्थेमहांतंप्रयत्नमा
तिष्ठमा(नःसद्भि)नोमहद्भिराद्रियते। किंचात्रपरमेश्वरःसगुणोवाविवक्षितोनिर्गुणोवा। आद्येनविदुषःतत्तादात्म्यमस्ति। परे
णा(प्य)नभ्युपग(तत्वात्)मात्। नद्वितीयः। निर्गुणस्यादित्यादिपरिच्छेदानुपपत्तेः। ऐश्वर्यासंभवाच्च। नचतद्भूयंगत
स्यसर्वलोकाधिपत्यंभवतीति। अपव्याख्याननिराकरणमुपसंहरन्पादार्थसंक्षेपेणाह॥ [७३।१७] अंतइति। जगच्छब्देनस्वकीयावरमु
क्तागृह्यंते। जगद्व्यापारवर्जमित्येतन्मुक्तेतरजगद्विषयं अतोनतद्विरोधइत्येतदप्यनेनसूचयति। अन्यथास्वावरमुक्तनियामका
एवेत्यवक्ष्यत्। तथाचानन्याधिपतिपदमुक्तार्थमेवेतिभावः। आत्मीयंनतुपारमेश्वरं। अजात्परमेश्वरात्तमविहायेत्यर्थः।तत्प्र
सादादितिवा॥ ७॥ ४। ४। ७॥ ७॥एवंपरिसमापितग्रंथोभगवानाचार्यःस्वप्रतिपादितप्रकारंस्वस्यातिविशदानादिसार्वज्ञप्र
दंनिरुपाधिकपरमप्रेमास्पदगुणगणंपुरुषोत्तमंपौनःपुन्येनप्रणमति॥ [७३।१८] नमइति। अशेषविशेषैःपूर्णायेगुणास्तेषांप्रधानाश्रयाय।
भक्तेमय्यनुकंपादनुक्रोशात्। अतएवताच्छीलिकस्यतृनःप्रयोगः। सद्गुणानुवादेनानुपाधिप्रियत्वंतादात्म्यंचविधीयतइतिनपुन
रुक्तिः॥ ७॥ यथाभगवत्स्वरूपविज्ञानंसमस्तपुरुषार्थसाधनंतथास्वस्वरूपविज्ञानमपीत्यतस्तदाविष्कुर्वन्नाह॥ [७३।१९] यस्येति।
यस्यवायोर्देवस्यवेदवचनेबळित्थेत्यादावलंदिव्यान्यद्भुतानित्रीणिरूपाणिउदितानि। अमुनावायुनाऽयंकेशवेविषयेग्रंथःकृतइ

त्यन्वयः। कीदृशंतस्यमूलरूपं कथंभूतानिचतानित्रीणिरूपाणीत्यतउक्तंबडित्यादि। यस्यतन्मूलरूपं बद्दबलात्मकंदर्शतंज्ञानरूपंच दृशेरौणादिकोऽतच्प्रत्ययः। अनेनवायुशब्दोनिरुक्तः। वशब्दोबलवाची। अय्गत्यर्थः। गत्यर्थाश्चावगत्यर्थाः ततउण् वश्चासावायुश्चेतिवायुरिति। किंचभर्गोभरणगमनयोःकर्तृडु भृञ्भरणेगम्लृगतौ आभ्यामसुन्प्रत्ययोडिच्च। इदमपिवायुशब्दव्याख्यानं। वागतिगंधनयोरित्यतःकृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्यउणित्युण्। अनेकार्थत्वाद्धातूनांवातिर्भरणेपिवर्तते। अपिचमहच्छ्रेष्ठं। वयःश्रेष्ठत्वइत्यस्मादुण्। नकेवलंमूलरूपमेवंकिंतुयस्यावतारेषुनिहितंरूपमित्थमेव। यस्यप्रथमकंप्रथमंरूपंरामविषयाणिवचांसिमूलरामायणादीनिरामवचांसितेषांनयं नीयंतेशिष्येषुप्रवर्त्यंतेनेनेति। एरजित्यच्। यस्यद्वितीयंवपुःपृक्षःपृच्छब्दःपृतनावाचीप्रसिद्धः। तस्मिन्कर्मण्युपपदेक्षैक्षयइत्यस्मादातोनुपसर्गेकइतिकः। उपपदतकारलोपश्छांदसः पुल्लिं(गं)गःश्रुत्यनुसारेण। असुन्वाप्रत्ययःकिदितिनपुंसकमेवेदं। रिपुपृतनाक्षयकारीत्यर्थः। यस्ययत्तृतीयंवपुःएतन्मध्वः मधुशब्दःसुखवाची। मधुद्यौरस्तुनःपितेतिप्रयोगात्। वशब्दःशास्त्रापरपर्यायतीर्थवाचीवातेरवगत्यर्थात्करणेघञर्थेकविधानमितिकः। सुखसाधनंतीर्थमस्येति। स्वरित्यत्रेवोकारलोपः। भगवत्स्वरूपप्रतिपादनेनैवग्रंथोपसंहारःसमुचितइत्याशयवान्नित्यापरोक्षंभगवंतंसंबोध्यस्तौति॥ निःशेषेति[७३।२१]। भूतिर्महालक्ष्मीः॥ वचनप्रसूनमालाजयतीर्थाख्येनभिक्षुणारचिता। ध्रियतांहृदयेसदये ॥६९६॥ कमलामहिलेनपुरुषेण॥ १॥ नवैदुष्यभ्रांत्यानचवचनचातुर्यकुधियानमात्सर्यावेशान्नचचपलतादोषवशतः॥ परंश्रद्धाजा

ड्यादकृषिकृतिमाचार्यवचसिस्खलन्नप्येतस्माज्जगतिनहिनिंद्योस्मिविदुषां ॥२॥ अनुव्याख्यामृतांभोधेःसमुत्पन्नातिनिर्मला ॥ इयंन्यायसुधाभौमैर्विबुधैःसेव्यतांसदा ॥३॥ इतिश्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्यप्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना। कृतायांटीकायांविषमपदवाक्यार्थविवृतौचतुर्थेध्यायेस्मिंश्चरमचरणःपर्यवसितः ॥ छ ॥ ४ । ४ ॥ छ ॥ इतिश्रीमन्न्यायसुधायांचतुर्थोध्यायःसंपूर्णः ॥ लक्ष्मीहयग्रीवःप्रीयतां ॥ छ ॥

"इयं न्यायसुधा धर्मशास्त्रिणा अपशंकर रामाचार्येण टोणपेरामाचार्यसूनुना कृष्णाचार्येण च हवाईवासुदेवाचार्यप्रभृतिभिर्बहुभिः पंडितैश्च संशोध्य मुंबय्यां "निर्णयसागराख्य" मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशिता" शकाब्दा १८१७.

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधासंपूर्णा ॥